

บทที่ 4

สภาพเศรษฐกิจ : รายรับ รายจ่าย เงินตราและ แรงงาน

รายรับ รายจ่าย และเงินตรา

ดังที่กล่าวมาแล้วว่าการล่มสลายของกรุงศรีอยุธยา ส่งผลให้เศรษฐกิจทั้งระบบต้องพังทลายลง ในบทที่ 4 เป็นเรื่องรายรับ รายจ่าย และเงินตรา เพื่อให้เห็นถึงความพยายามของสมเด็จพระเจ้าตากสินในการสร้างเงินหมุนเวียนในระบบเศรษฐกิจขึ้นมาอีกครั้ง

รายรับ

1) รายได้หรือผลประโยชน์ที่ได้จากสงคราม

สมัยธนบุรีเป็นสมัยที่มีการทำสงครามตลอดรัชสมัย ผลประโยชน์ที่ได้จากการทำสงครามนั้นนำมาซึ่งรายรับในรูปแบบต่างๆ อย่างไรก็ตามในหัวข้อนี้ ได้แบ่งออกเป็นสองช่วงคือ รายได้จากการทำสงครามก่อนการปราบดาภิเษก และการทำสงครามขยายอาณาเขต

1.1 การทำสงครามก่อนการปราบดาภิเษก

รายได้ หรือผลประโยชน์ที่ได้จากการทำสงครามในช่วงก่อนการปราบดาภิเษกของสมเด็จพระเจ้าตากสินนั้น แม้จะไม่อาจเรียกได้ว่าเป็น "รายได้ของรัฐ" เพราะในแง่หนึ่งผลประโยชน์เหล่านี้ถือเป็นทุนทรัพย์ส่วนพระองค์

สมเด็จพระเจ้าตากสิน ซึ่งในขณะนั้นเป็นพระยาตากได้ตีฝ่าทัพพม่าออกจากกรุงศรีอยุธยา และเริ่มสะสมกำลังคน อาวุธ เเสบียงอาหารและทรัพย์สินต่างๆ โดยเริ่มต้นจากบ้านบางดง * พระราชพงศาวดารฉบับที่กไว้ว่า "ได้ช้างพลายช้างพัง ๗ ช้าง และได้หิรัญสุวรรณธัญญาหารเป็นอันมาก" ¹

* พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ฉบับบริติชมิวเซียม, (พระนคร: ก้าวหน้า, 2507), หน้า 345.

เรียกว่าบ้านบางดง

หลังจากตีชุมนุมชาวบ้านบางดงได้แล้ว พระยาตากได้เดินทางไปยังภาค ตะวันออกซึ่งเป็นบริเวณที่ปลอดภัยจากสงคราม โดยผ่านบ้านทองหลาง ตะพานทอง บางปลาสร้อย จนถึงบ้านนาเกลือ ซึ่งที่บ้านนาเกลือนี้ ผู้นำชุมชนชื่อนายกล้าได้เข้าสวามิภักดิ์² คาดว่าการเข้า สวามิภักดิ์เช่นนี้ ย่อมมีการนำเสบียง อาวุธ และกำลังคนมอบแก่กองกำลังของพระยาตาก ซึ่ง หลังจากนั้นได้ออกเดินทางไปยังพิทยา นาจอมเทียน พุงไก่อเตี้ย สัตหีบ หินโด่ง³ โดยค้างแรมเป็น ระยะ จนกระทั่งถึงน้ำเก่า “ผู้รั้งเมืองระยองกรมการทั้งปวง ชวนกันมาต้อนรับเสด็จ ถวาย ัญญาหารเกวียนหนึ่ง”⁴ หลังจากนั้นเมื่อสมเด็จพระเจ้าตากสินทรงทราบว่ากรมการเมืองระยอง คบคิดกันจะเข้าตีกองกำลังของพระองค์ สมเด็จพระเจ้าตากสินได้เข้าตีเมืองระยอง ซึ่งพระราช พงสาวดารได้บันทึกไว้ว่า

“หมู่ทหารทั้งปวงเข้าค่ายได้จุดเพลิงเผาขึ้นแห่งหนึ่ง แล้วก็เก็บ
เอาเครื่องศาสตราวุธ หิริญ สุวรรณ วัตถุ ัญญาหาร ครอบคร้ว
เป็นอันมากแล้วกลับมายังค่ายหลวง”⁵

เมื่อได้เมืองระยองแล้วสมเด็จพระเจ้าตากสินจึงคิดจะยึดเมืองจันทบูรต่อไป จึงได้ ส่ง “นายบุญมี มหาเดเล็ก นายบุญรอด แชนอ่อน นายบุญมาน้องเมียพระยาจันทบูร”⁶ ไปเจรจา

¹ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65 (พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ และ จดหมายเหตุรายวันทัพสมัยกรุงธนบุรี), (พระนคร: คุรุสภา, 2512), หน้า 5 และ พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับสมเด็จพระบรมราชาที่ 4 (พระนคร: โอเดียนสโตร์, 2516), หน้า 4.

² ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65 (พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ และ จดหมายเหตุรายวันทัพสมัยกรุงธนบุรี), หน้า 7.

³ พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับสมเด็จพระบรมราชาที่ 4, (พระนคร: กองวิชาการ กระทรวงธรรมการ, 2479), หน้า 6.

⁴ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65 (พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ และ จดหมายเหตุรายวันทัพสมัยกรุงธนบุรี), หน้า 8.

⁵ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65 (พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ และ จดหมายเหตุรายวันทัพสมัยกรุงธนบุรี), หน้า 10. และ พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับสมเด็จพระบรมราชาที่ 4, หน้า 8.

เพื่อให้พระยาจันทบูรเข้าสวามิภักดิ์ พระยาจันทบูรได้ตกลงว่าจะไปรับเสด็จในอีก 10 วัน เมื่อครบกำหนด 10 วันแล้วพระยาจันทบูรมิได้มารับเสด็จ แม้จะให้คนนำข่าวเปลือกบรทุกเรือประมาณ ๔ เกวียน มาถวาย ณ เมืองระยอง⁷ แต่มิได้ออกมาด้วยตนเอง เป็นการแสดงให้เห็นว่าพระยาจันทบูรไม่ได้คิดจะเข้าสวามิภักดิ์ เป็นไปได้ว่าในช่วงเวลานั้นเจ้าเมืองจันทบูรยังประเมินว่าสามารถต้านทานกองกำลังของสมเด็จพระเจ้าตากสินได้ นอกจากนั้นเจ้าเมืองจันทบูรยังมีความสัมพันธ์อันดีกับมอซื่อหลิน หรือ มักเทียนตุ เจ้าเมืองพุทไธมาศ ทำให้มั่นใจในความช่วยเหลือที่อาจส่งมาจากพุทไธมาศ การส่งข่าวเปลือกไปถวาย จึงเป็นการประนีประนอมในระดับหนึ่งเท่านั้น สมเด็จพระเจ้าตากสินก็ไม่ได้เข้าตีเมืองจันทบูรในทันที ซึ่งนิธิ เอียวศรีวงศ์ได้อธิบายว่าเป็นเพราะสมเด็จพระเจ้าตากสินรู้ว่าเมืองจันทบูรในขณะนั้นยังเข้มแข็งเกินกว่าจะเข้าตีได้⁸ แต่ได้เสด็จไปปราบชุมนุมของนายทองอยู่ นกเล็ก ที่เมืองชลบุรี ระหว่างนั้นก็ได้เข้าตีชุมนุมเล็กๆในเมืองระยองเช่น บ้านประแส บ้านไช้ บ้านคา บ้านกล้า บ้านแก่ง

“จับได้แต่ทหารหมื่นสอง นายบุญมี บางเหี้ย นายแทน นายเมือง พม่า นายสน หมอ นายบุญมี บุตรนายสน และครอบครัว ช่างม้าโคกระบือล่อเกวียน”⁹

และเมื่อเสด็จไปถึงเมืองชลบุรี นายทองอยู่ นกเล็กได้เข้าสวามิภักดิ์ จึงทรงประทับอยู่ ณ เมืองชลบุรีเพื่อจัดความเรียบร้อยในการปกครองโดยการตั้งนายทองอยู่ นกเล็กเป็นพระยาอนุราชบุรีศรีมหาสมุทร จากนั้นจึงเสด็จไปเมืองระยอง และเมืองจันทบูรเพื่อปราบพระยาจันทบูร ในพระราชพงศาวดารได้บันทึกไว้ว่า

⁶ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65 (พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ และจดหมายเหตุรายวันทัพสมัยกรุงธนบุรี), หน้า 11.

⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 11-13. และ พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับสมเด็จพระบรมราชาที่ 4, หน้า 8-9.

⁸ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี (กรุงเทพฯ: มติชน, 2541), หน้า 144.

⁹ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65 (พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ และจดหมายเหตุรายวันทัพสมัยกรุงธนบุรี), หน้า 15.

“เหล่าพลทหารไทยจีนก็เข้าไปจับครอบครัวหรือญาติพี่น้อง
 ญาติญาติ ปีนจ่ารงค์มณฑกนกลับคาบศิลา สรรพาวุธทั้งปวง
 เป็นอันมาก ก็เสด็จยับยั้งอยู่ ณ เมืองจันทบูร”¹⁰

หลังจากเมืองจันทบูรแล้วจึงเสด็จไปตีลำภาจันเมืองตราด* “ได้ทรัพย์สิ่งของเงิน
 ทองและผ้าแพรเป็นอันมาก” * * จนกระทั่งเมื่อปราบลำภาจันได้แล้วจึงเสด็จกลับเมืองจันทบูร
 เพื่อเตรียมกำลังไปตีทัพพม่าที่ค่ายโพธิ์สามต้นต่อไป

จะเห็นได้ว่าสงครามในช่วงต้นก่อนการปราบดาภิเษกนี้ สมเด็จพระเจ้าตากสินได้
 อาศัยการเข้าตีชุมชนและเมืองต่างๆเพื่อหากำลังคน ทรัพย์สิน อาวุธและเสบียงให้กับกองกำลัง
 ของพระองค์ โดยเริ่มจากชุมชนเล็กอย่างบางดง ในขณะที่นั้นกองกำลังของสมเด็จพระเจ้าตากสินมี
 เพียงทหารไทยจีน 500 – 1000 คนเท่านั้น จนกระทั่งสามารถเข้าตีเมืองที่มีความเข้มแข็งและ
 บริบูรณ์ด้วยทรัพย์สินอย่างเมืองจันทบูร จนทำให้กองกำลังของพระองค์มีกำลังทางบกมากกว่า
 หนึ่งพันคน มีทัพเรือมากกว่า 50 ลำ¹¹ เท่ากับมีไพร่พลประมาณ 5,000 คน และมีเงินมากพอที่จะ
 สามารถต่อเรือรบได้มากกว่าหนึ่งร้อยลำ ซึ่งทำให้สมเด็จพระเจ้าตากสินมีความพร้อมในการนำ
 กองทัพของพระองค์ขับไล่พม่าจากค่ายโพธิ์สามต้น เพื่อแสดงสิทธิอันชอบธรรมที่จะปราบดาภิเษก
 เป็นกษัตริย์ราชวงศ์ใหม่

¹⁰ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65 (พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ และ
 จดหมายเหตุรายวันทัพสมัยกรุงธนบุรี), หน้า 25 และ พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับสมเด็จพระบรมราชาที่
 4, หน้า 21.

* ในพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับสมเด็จพระบรมราชาที่ 4 หน้า 22 เรียกว่าเมืองตราด
 แต่ไม่มีระบุถึงในประชุมพงศาวดารภาคที่ 65 (พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ และจดหมายเหตุ
 รายวันทัพสมัยกรุงธนบุรี)

** ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65(พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ และ
 จดหมายเหตุรายวันทัพสมัยกรุงธนบุรี), หน้า 26. และพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับสมเด็จพระบรมราชาที่
 4, หน้า 22. ซึ่งได้กล่าวว่านายลำภาจันได้ถวายบุตรหญิงคนหนึ่งด้วย

¹¹ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65(พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ และ
 จดหมายเหตุรายวันทัพสมัยกรุงธนบุรี), หน้า 25-26.

รายได้ หรือผลประโยชน์ที่ได้จากการทำสงครามในช่วงก่อนการปราบดาภิเษกของสมเด็จพระเจ้าตากสินนั้น แม้จะไม่อาจเรียกได้ว่าเป็น"รายได้ของรัฐ" เพราะในแง่หนึ่งผลประโยชน์เหล่านี้ถือเป็นทุนทรัพย์ส่วนพระองค์ และใช้สำหรับบำรุงกองทัพเป็นสำคัญ แต่ส่วนที่กล่าวได้ว่าเป็นประโยชน์แก่รัฐธนบุรีในเวลาต่อมา คือหลังจากการทำสงครามขยายอำนาจไปยังหัวเมืองชายทะเลตะวันออก ส่งผลให้รัฐมีรายได้จากการเก็บส่วย ภาษีอากร และผลประโยชน์ในทางการค้า ซึ่งจะกล่าวอย่างละเอียดต่อไปในบทที่ 5 เรื่องสงครามและมิติทางเศรษฐกิจ

1.2 การทำสงครามขยายอำนาจ

หลังจากการปราบดาภิเษก และตั้งกรุงธนบุรีเป็นราชธานี สมเด็จพระเจ้าตากสินยังต้องทำสงครามอีกหลายครั้งจนอาจกล่าวได้ว่ามีสงครามตลอดรัชสมัย มีทั้งสงครามเพื่อป้องกันพระราชอาณาจักร และสงครามเพื่อขยายอำนาจ ในหัวข้อนี้จะกล่าวถึงแต่เพียงรายได้หรือผลประโยชน์จากสงครามในการขยายอำนาจ

เมื่อกรุงศรีอยุธยาแตกนั้น ได้มีหัวเมืองต่างๆแยกตัวเป็นอิสระ ตั้งเป็นชุมนุมต่างๆ โดยบางชุมนุม หัวหน้าชุมนุมตั้งตนเป็นกษัตริย์ สมเด็จพระเจ้าตากสินจึงต้องปราบชุมนุมเหล่านี้เพื่อให้พระองค์มีความชอบธรรมในการเป็นกษัตริย์แต่เพียงพระองค์เดียว ชุมชนที่สำคัญในขณะนั้นมีอีก 4 ชุมชนได้แก่

- ชุมชนเจ้าพระยาพิษณุโลก มีอาณาเขตตั้งแต่เมืองพิษณุโลก ถึงเมืองนครสวรรค์และปากน้ำโพ
- ชุมชนเจ้าพระฝาง มีอาณาเขตตั้งแต่เหนือเมืองพิษณุโลกถึงเมืองน้ำปาดจนถึงแม่น้ำปิง

* จดหมายเหตุโบราณที่ถือว่าเป็น วันอังคาร แรม 4 ค่ำ เดือนอ้าย จศ.1129 ตรงกับวันที่ 28

- ชุมนุมเจ้านครศรีธรรมราช มีอาณาเขตตั้งแต่เมืองชุมพร เมืองปะทิว จนถึงเมืองแขก
- ชุมนุมเจ้าพิมาย ของกรมหมื่นเทพพิพิธ มีอาณาเขตตั้งแต่เมืองนครราชสีมา ถึงเมืองปราจีนบุรี¹¹

ตามพระราชพงศาวดารซึ่งได้บันทึกการสงครามปราบชุมนุมต่างๆไว้ เรียบเรียงตามลำดับได้ดังนี้

พ.ศ. 2311 สมเด็จพระเจ้าตากสินเข้าตีชุมนุมเจ้าพระยาพิษณุโลกแต่ไม่สำเร็จ เพราะทัพของเจ้าพระยาพิษณุโลกมาตั้งรับที่ตำบลเกยไชย สมเด็จพระเจ้าตากสินถูกปืนที่พระขงษ์ จึงยกทัพกลับ ในปีเดียวกันนี้ได้เสด็จไปตีชุมนุมพิมายของกรมหมื่นเทพพิพิธสำเร็จ โปรดให้ประหารกรมหมื่นเทพพิพิธ

พ.ศ. 2312 เจ้าพระยาพิษณุโลกถึงแก่พิราลัย เจ้าพระฝางจึงยกทัพไปตีเมืองพิษณุโลก ยึดได้เมือง กวาดต้อนผู้คนและสิ่งของไปเมืองสวางคบุรี ชาวพิษณุโลกและชาวพิจิตร ส่วนหนึ่งอพยพมาอยู่เมืองธนบุรี¹²

สมเด็จพระเจ้าตากสินเสด็จยกทัพไปตีชุมนุมเจ้านคร ที่เมืองนครศรีธรรมราชได้สำเร็จ

พ.ศ. 2313 สมเด็จพระเจ้าตากสินเสด็จยกทัพไปตีชุมนุมเจ้าพระฝางที่เมืองพิษณุโลกและเมืองสวางคบุรีได้

พระราชพงศาวดารมิได้บันทึกทรัพย์สินที่ได้จากการทำสงครามกับชุมนุมต่างๆไว้ ทุกครั้ง มีแต่เพียงครั้งที่ตีชุมนุมเจ้านครที่นครศรีธรรมราช ซึ่งได้บันทึกไว้ว่า

“พระเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นทรงกุญชรหัสสินช้างต้นทรงพระที่นั่ง พลายเพชรเสด็จเข้าเมืองนครศรีธรรมราชได้ เสียแต่นายเพชร ทนายเลือกคนหนึ่งและได้ราชธิดาญาติวงศ์และชะแม่พนักงาน

* ไม่ทราบแน่ชัดว่าเมืองแขกในพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับ สมเด็จพระบรมราชาที่ 4 นี้ หมายถึงเมืองใด แต่น่าจะเป็นเมืองปัตตานี หรือไทรบุรี

** สรุปลจาก พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับสมเด็จพระบรมราชาที่ 4, หน้า 25-27.

¹² พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับสมเด็จพระบรมราชาที่ 4, หน้า 44-45. แต่ไม่พบข้อความส่วนนี้ในประชุมพงศาวดารภาคที่ 65 (ฉบับพิมพ์จุลศักราช)

หิรัญ สุวรรณ วัดถาลังการภรณ์ทั้งปวงเป็นอันมาก”¹³ และการตี
 ชุมนุมเจ้าพระฝาง “ได้ป็น ได้ข้างเผือก ข้างพัง ข้างพลายเป็น
 จำนวนมาก”¹⁴

ในการเข้าตีชุมนุมต่างๆ ที่กล่าวมานี้ เชื่อได้ว่า ได้ทรัพย์สิน กำลังคน เสบียงและ
 อาวุธจำนวนมาก เห็นได้จากจำนวนของทหารหลังจากการเข้าตีชุมนุมต่างๆ กำลังกองทัพของ
 สมเด็จพระเจ้าตากสินมีจำนวนมากขึ้น ในขณะที่เข้าตีพม่าที่ค่ายโพธิ์สามต้น กองทัพของพระองค์
 มีไพร่พลประมาณไม่น้อยกว่า 5,000 คน แต่เมื่อเสด็จเข้าตีเมืองนครศรีธรรมราชันั้น ท้าวเจ้าพระยา
 จักรี(แขก)ทัพเดียว มีไพร่พลถึง 5,000 คน และทัพของสมเด็จพระเจ้าตากสินมีไพร่พล 10,000 คน
 ทั้งที่ในช่วงเวลาเดียวกันทัพกรุงธนบุรีอีกส่วนหนึ่งได้ยกไปตีเขมร แสดงให้เห็นถึงกำลังคนที่ขยาย
 ขึ้นหลายเท่าตัวในระยะเวลาไม่นาน นอกจากนั้นทุกครั้งที่สมเด็จพระเจ้าตากสินเสด็จเข้าปราบ
 ชุมนุมใดนอกจากจะโปรดให้จัดระเบียบในการปกครอง ยังโปรดทำการฉลองให้ประชาชนเล่นสนุก
 และทำบุญทำกุศลบำรุงศาสนาเพื่อเป็นขวัญกำลังใจของประชาชน การกระทำเช่นนี้ต้องใช้เงิน
 จำนวนมาก จึงอาจเชื่อได้ว่าต้องทรงได้ทรัพย์สินและทรัพยากรจากการเข้าตีชุมนุมต่างๆ พอสมควร

เมื่อพิจารณาถึงชุมนุมทั้งห้าที่ต่างขึ้นมาเป็นใหญ่หลังจากการล่มสลายของ
 อาณาจักรอยุธยา สมเด็จพระเจ้าตากสินเป็นหัวหน้าชุมนุมเพียงชุมนุมเดียวที่ไม่ได้มีพื้นฐานมา
 จากการครองเมืองฯ นั้นอยู่แต่เดิมเลย แตกต่างจากในกรณีของกรมหมื่นเทพพิพิธ แม้จะไม่ได้มี
 พื้นฐานจากการครองเมืองพิมาย แต่ความเป็นเชื้อพระวงศ์ของอยุธยาทำให้ได้รับการสนับสนุน
 จากเจ้าเมืองพิมาย ส่วนชุมนุมที่เหลือทั้งสามชุมนุมนั้นหัวหน้าชุมนุมล้วนมาจากผู้ที่มีอิทธิพลใน
 ท้องถิ่นอยู่แต่เดิม ในขณะที่สมเด็จพระเจ้าตากสินเป็นเจ้าเมืองตาก และเป็นลูกครึ่งไทย-จีน กลับ
 กลายเป็นหัวหน้าชุมนุมเมืองธนบุรีที่สะสมอำนาจมาจากหัวเมืองตะวันออก และสุดท้ายได้
 กลายเป็นหัวหน้าชุมนุมที่กำชัยชนะเหนือชุมนุมอื่นๆ สร้างอาณาจักรแห่งใหม่ของลุ่มแม่น้ำ
 เจ้าพระยาขึ้นมาได้

ปัจจัยที่ทำให้ชุมนุมของสมเด็จพระเจ้าตากสินเหนือกว่าชุมนุมอื่นส่วนหนึ่งมา
 จากปัจจัยทางเศรษฐกิจ ความได้เปรียบในการติดต่อซื้อขาย โดยสภาพทางภูมิศาสตร์ซึ่งทำให้

¹³ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65 (พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ และ
 จดหมายเหตุรายวันทัพสมัยกรุงธนบุรี), หน้า 42.

¹⁴ พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ฉบับบริติชมิวเซียม, หน้า 365.

สมเด็จพระเจ้าตากสินครอบครองเครือข่ายการค้าทางภาคตะวันออก ซึ่งเป็นบริเวณที่พ่อค้าชาวจีน ผ่านไปมาเพื่อทำการค้า และเมื่อตีชุมนุมเจ้านครศรีธรรมราชได้ ก็ทำให้พระองค์สามารถ ครอบครองเครือข่ายการค้าบริเวณอ่าวไทย ซึ่งมีเรือสำเภากันจำนวนมากแล่นผ่านไปมาได้ การค้าเหล่านี้ มีส่วนในการสร้างความเข้มแข็งของกองทัพ เพราะนอกจากจะประกอบด้วยจำนวนของทหารแล้ว ยังหมายถึงเสบียง และอาวุธที่ต้องทำการจัดหาไว้ใช้อีกด้วย นอกจากส่วนของการค้าแล้วพระองค์ ยังเป็นหัวหน้าชุมนุมที่ได้รับการสนับสนุนจากพ่อค้าชาวจีนและชุมชนชาวจีนมากที่สุด¹⁵ ซึ่งเป็น ส่วนหนึ่งที่ทำให้ชุมนุมของสมเด็จพระเจ้าตากสินประสบความสำเร็จในการปราบปรามชุมนุมอื่นๆ (จะกล่าวถึงบทบาทของชาวจีนในสมัยธนบุรีในเรื่องแรงงาน และบทที่ 6 เรื่องการค้า)

หลังจากปราบชุมนุมต่างๆแล้ว สมเด็จพระเจ้าตากสินได้ทำสงครามเพื่อขยาย อำนาจไปยังเมืองต่างๆ(รายละเอียดในบทที่ 5 เรื่องสงครามและมิติทางเศรษฐกิจ) โดยในสงคราม แต่ละครั้งจะทำการเก็บกวาดทรัพย์สิน อาวุธ และแรงงานจากเมืองนั้นๆเสมอ

“เมื่อสำเร็จราชการศึกได้เมืองเชียงใหม่นั้น ได้ปืนใหญ่น้อย
สองพันร้อยสิบบอก ช้องสามสิบสองคู่ ม้าสองร้อยม้า ไทยมอญ
ห้าร้อยครัว ไทยชาวเมืองสวรรคโลกห้าร้อยเศษ”¹⁶

และกรุงศรีสัตนาคนหุต ก็ได้ทรัพย์สินต่างๆและผู้คนเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะในครั้งกรุงศรีสัตนาคนหุต พระราชพงศาวดารได้บันทึกไว้ว่า

“สมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกได้ทราบในท้องตราแล้ว จึง
จัดแจงบ้านเมืองตั้งให้พระยาสุโขขุนนางเมืองล้านช้างให้อยู่รั้ง
เมือง แล้วก็กวาดครอบครัวชาวลาวชาวเมืองกับทั้งราชบุตรธิดา
วงศ์นางวงศ์ และขุนนางท้าวเพี้ยทั้งปวงกับทรัพย์สินสิ่งของ
สาตราวุธ และช้างม้าเป็นอันมาก และเชิญพระพุทธรูปปฏิมากร

¹⁵ Dhiravat na Pombejra, “Administrative and Military Roles of the Chinese in Siam during an Age of Turmoil, circa 1760-1782,” In *Maritime China in Transition 1750-1850*, eds. Wang Gungwu and Ng Chin-keong (Harrassowitz Verlag: Wiesbaden, 2004), p.346.

¹⁶ พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับสมเด็จพระบรมราชาที่ 4, หน้า 101.

พระแก้วและพระบางขึ้นรถเลิกทัพกลับยังกรุงธนบุรีโดยพระราชกำหนด”¹⁷

2) การค้าและการผูกขาดทางการค้า

การค้าและการผูกขาดทางการค้าของกรุงธนบุรี ไม่ได้เป็นรายได้ที่มีบันทึกไว้ชัดเจนเพราะเป็นการค้าในแบบเอกชน ไม่ใช่การค้าในระบบบรรณาการเหมือนสมัยกรุงศรีอยุธยา และกรุงรัตนโกสินทร์ เพราะการค้าในระบบบรรณาการกับจีนนั้นเริ่มขึ้นในปลายรัชสมัยคือปี พ.ศ. 2321 หากแต่ก็มีหลักฐานที่เชื่อได้ว่าในสมัยธนบุรีมีการค้าในแบบการค้าเอกชน โดยอาศัยพ่อค้าชาวจีนเป็นผู้ดำเนินการ ซึ่งจะกล่าวโดยละเอียดในบทที่ 6

3) ภาษีอากร

คาดว่าใช้ระบบเดียวกับกรุงศรีอยุธยาซึ่งแบ่งออกเป็นอากร ฤชา จังกอบและส่วย

3.1 อากร คือภาษีที่รัฐเรียกเก็บจากประชาชนที่ประกอบอาชีพต่างๆ ซึ่งโดยมากเป็นอากรจากการประกอบอาชีพเกษตรกรรม

3.1.1 อากรค่านา

สมเด็จพระนารายณ์ทรงดำรัสราชานุกาพได้ทรงอธิบายว่าอากรค่านาในสมัยธนบุรี ไม่ได้เก็บเป็นตวงเงินเหมือนสมัยอยุธยา แต่เก็บอากรค่านาเป็นข้าวเปลือก เนื่องมาจากความต้องการเสบียง วิธีการเก็บแบบนี้ได้ใช้ต่อมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ในรัชสมัยสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงยกเลิกกลับมาใช้แบบเก็บเป็นตวงเงินอีกครั้ง¹⁸

ในทางตรงกันข้าม สุวิทย์ ธีรศาสตร์ อธิบายการเก็บอากรค่านาในสมัยธนบุรีเป็นการเก็บแบบตวงเงิน โดยคำนวณอากรค่านาในสมัยธนบุรีด้วยทฤษฎีประชากร 1 คนต่อพื้นที่เพาะปลูก 1.6 ไร่ โดยระบุไว้ว่า พ.ศ.2317 กรุงธนบุรีมีพื้นที่ทำนา 1,322,907 ไร่ อัตราเรียก

¹⁷ พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับสมเด็จพระบรมราชาที่ 4, หน้า 186.

¹⁸ สมเด็จพระนารายณ์ดำรัสราชานุกาพ, ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ เล่ม 2 ภาคที่ 16 ตำนานภาษีอากรบางอย่าง (กรุงเทพฯ: บรรณาการ, 2515), หน้า 158.

เก็บสมัยอยุธยาคือไร่ละ 1 สลึง ดังนั้นสันนิษฐานว่า รัฐจะสามารถเรียกเก็บอากรค่านาได้ 330,726 บาท ต่อปี¹⁹ เมื่อวิเคราะห์จากสถานการณ์ของกรุงธนบุรีในขณะนั้น เป็นช่วงของสงคราม พื้นที่เพาะปลูกหลายส่วนเป็นพื้นที่ที่มีการทำสงคราม แรงงานส่วนมากต้องเป็นทหาร นอกจากนั้นพื้นที่ซึ่งอาจเป็นพื้นที่การเกษตรหลายส่วนยังถูกทิ้งให้ร้าง เนื่องมาจากการอพยพและการเทครัวลงมาอยู่ในกรุงธนบุรี ดังนั้นอากรค่านาจึงไม่อาจจะได้มากเท่าที่ประมาณไว้ และสุวิทย์ยังกล่าวถึงการยกเว้นอากรค่านาให้กับขุนนางเป็นจำนวนถึง 6,189 คน²⁰ ซึ่งถือครองที่ดินไว้ 618,900 ไร่เท่ากับอากรค่านาที่ยกเว้นมีมูลค่า 154,725 บาท ทำให้รายได้ด้านอากรค่านาไม่ได้มากเท่าที่ควร

เมื่อพิจารณาจากภาวะการณ์ในช่วงเวลานั้น ความต้องการเสบียงอาหารมีมาก และประชาชนส่วนใหญ่ยากจน การเก็บอากรค่านาจึงน่าจะเก็บเป็นข้าวเปลือกมากกว่าตัวเงิน โดยมีสาเหตุการเปลี่ยนแปลงการเก็บอากรค่านาจากแบบตัวเงินในสมัยอยุธยามาเป็นข้าวเปลือกมาจากความต้องการข้าวเพื่อใช้เลี้ยงประชาชนและเป็นเสบียงในกองทัพ

3.1.2 อากรสวน

เป็นอากรที่เก็บจากการทำสวน ตามจำนวนต้นไม้ปลูกในสวน สมัยอยุธยามี 10 ชนิด คือหมากมะพร้าว พลุค่าง ทองหลาง มะม่วง มะปราง ทุเรียน มังคุด ลางสาด พริกไทยและส้ม²¹ คาดว่าสมัยธนบุรีคงจะเก็บในอัตราเดียวกัน พื้นที่สวนในสมัยธนบุรีนั้น โดยมากเป็นพื้นที่รอบกรุงธนบุรี เช่นในบริเวณวัดบางยี่เรือ ในพระราชพงศาวดารได้กล่าวถึงไว้ตอนหนึ่ง เมื่อมีเสื่อเข้ามากินเขมรซึ่งเฝ้าสวนผลไม้หลังวัดบางยี่เรือ จึงมีพระราชดำรัสให้พระเจ้าลูกเธอกรมขุนอินทรพิทักษ์ และเจ้าพระยาจักรี พระยายมราช กับข้าหลวงทั้งปวงไปออกล้อมจับเสื่อ นอกจากนั้นในแผนที่กรุงธนบุรีที่พม่าได้ทำไว้ ยังมีภาพสวนจำนวนมากในเมืองธนบุรีฝั่งตะวันตก แสดงให้เห็นปริมาณสวนผลไม้ ที่ถือได้ว่าเป็นผลิตผลทางการเกษตรสำคัญในช่วงอดอยาก

¹⁹ สุวิทย์ ธีรศาสน์, ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจการเมืองไทยตั้งแต่รัชสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ถึงรัชกาลที่ 3 พ.ศ.2310 – 2394 (กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการการวิจัยแห่งชาติ, 2525), หน้า 122.

²⁰ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า 327.

²¹ ยูวดี เฉลยทรัพย์, ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจและการคลังไทย (ปทุมธานี: ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะวิชามนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ วิทยาลัยครูเพชรบุรีวิทยาเขต, 2530), หน้า 219.

3.1.3 อากรังนก

เป็นอากรชนิดเดียวที่พอจะมีหลักฐานชัดเจนกว่าอากรชนิดอื่นๆ สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงโปรดฯให้ หู หยาง คหบดีชาวจีนในเมืองสงขลาเป็นนายอากรังนก หูหยางได้ถวายค่าอากรทุกปีมิได้ขาด ในอัตรา 50 ชั่ง ต่อปี

ยังมีอากรประเภทอื่นๆที่รัฐเรียกเก็บอีกมาก เช่นอากรสมพัตร อากรค่าน้ำ อากรตลาด อากรบ่อนเบี้ย ฯลฯ แต่ไม่มีหลักฐานมากพอจะระบุได้ว่ารายได้จากอากรต่างๆนี้ มีมากเพียงใด

3.2 จังกอบ แบ่งออกเป็นจังกอบเรือและจังกอบสินค้า²² จังกอบเรือจะเก็บจากเรือซึ่งบรรทุกสินค้าเข้ามาขาย ต้องเสียจังกอบตามขนาดของเรือ ความยาววาละ 1 บาท และเก็บตามพิถขนาดปากเรือ หากเรือปากกว้างกว่า 6 ศอก เก็บลำละ 6 บาท ส่วนจังกอบสินค้านั้นจะเก็บจากผู้ขายสินค้าที่ไม่ใช้สินค้าบริโภค ปกติเก็บประมาณ 10 % ของปริมาณหรือมูลค่าสินค้า²³

อย่างไรก็ตาม มีความเป็นไปได้ว่าในช่วงต้นรัชสมัย จังกอบทั้งสองประเภทนี้คงไม่ทำรายได้ให้กรุงธนบุรีมากนัก เพราะพ่อค้าไม่กล้านำเรือสินค้าเข้ามาขาย เนื่องจากเกรงกลัวภัยจากสงครามกับพม่า แม้รัฐจะพยายามชักจูงให้ต่างชาตินำเรือเข้ามาขายสินค้า แต่ก็ไม่ประสบผลสำเร็จ จนกระทั่งสมเด็จพระเจ้าตากสินต้องใช้กำลังบังคับให้เรือที่จอดอยู่ปากอ่าวเข้ามาขายสินค้า²⁴ ในตอนปลายรัชสมัย การค้าเจริญรุ่งเรืองขึ้น จึงเป็นไปได้ว่าน่าจะมีรายได้จากจังกอบมากขึ้น

3.3 ฤชา เป็นค่าธรรมเนียมต่างๆที่รัฐเรียกเก็บจากประชาชน ในการติดต่อใช้บริการจากรัฐ เช่นค่าธรรมเนียมศาล ค่าธรรมเนียมแต่งตั้งขุนนาง เป็นต้น

²² สมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี, ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ เล่ม 2 ภาคที่ 16 ตำนานภาษีอากรบางอย่าง (กรุงเทพฯ: บรรณาการ, 2515), หน้า 147.

²³ สุวิทย์ ธีรศาสตร์, เอกสารประกอบการศึกษาวิชาประวัติศาสตร์ไทย 1 สมัยธนบุรี, คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2525, หน้า 287. (เอกสารไม่ตีพิมพ์เผยแพร่)

²⁴ ศุภวรรณ ชวรัตน์วงศ์, "บทบาทชาวจีนในไทยสมัยอยุธยาตอนปลายถึงสมัยรัชกาลที่ 3 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2172 – 2396," (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต. ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2540), หน้า 91.

3.4 ส่วย เป็นสิ่งของที่ไพร่ส่งมาแทนตัว เนื่องจากไม่สามารถมาเข้าเดือนได้ด้วยเหตุผลเช่นภูมิลำเนาไกลเกินไป หรือเมื่อรัฐไม่ต้องการแรงงานมากนัก แต่ต้องการสิ่งของหรือเงินมากกว่า แต่ในสมัยธนบุรีช่วงต้นสมัยที่รัฐต้องการแรงงานเป็นจำนวนมาก ไพร่ซึ่งส่งส่วยมาแทนตัวจึงไม่น่าจะมีปริมาณมากนัก ประกอบกับรัฐธนบุรีต้องประสบกับปัญหาการคุมกำลังคน (จนต่อมาต้องออกกฎหมายสักเลกไพร่) ทำให้ปริมาณการเก็บส่วยไม่น่าจะมีมากนัก จนกระทั่งปลายรัชสมัย สงครามลดจำนวนลงกว่าช่วงต้น และเริ่มมีการออกกฎหมายสักเลกเพื่อควบคุมกำลังคน เป็นไปได้ว่าการเก็บส่วยน่าจะทำได้มากขึ้น เมื่อพิจารณาประเภทสินค้าในรายการของบรรณาการและของนอกบรรณาการที่ส่งไปจีนในช่วงปลายรัชสมัย จะพบว่า มีของป่าหลายชนิด และมีปริมาณมากพอสมควร จึงสันนิษฐานได้ว่าส่วนหนึ่งอาจจะมาจากการเก็บส่วย ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับความสามารถในการควบคุมกำลังคนของรัฐธนบุรีเป็นสำคัญ

3.5 ค่าผูกปี้ เป็นเหมือนภาษีสำหรับชาวจีนที่เข้ามาอยู่ โดยเรียกเก็บสามปีต่อหนึ่งครั้ง แต่เก็บในอัตราเพียงเล็กน้อยเท่านั้น เนื่องจากความจำเป็นในการหาแรงงาน ทำให้ต้องจูงใจให้ชาวจีนเดินทางเข้ามาตั้งถิ่นฐานและเป็นแรงงาน หน่วยงานที่ทำหน้าที่เก็บค่าผูกปี้คือ กรมพระคลังสินค้า²⁵ โดยตามปกติชาวจีนจะต้องถูกเกณฑ์แรงงานคนละ 1 เดือน ต่อ 3 ปี แต่สามารถจ่ายเงินเล็กน้อยตามอัตรา แทนการถูกเกณฑ์แรงงานได้ ชาวจีนคนใดที่จ่ายเงินแล้ว จะมีด้ายผูกข้อมือ ปิดตราประจำครั้งเป็นตราประทับ²⁶

²⁵ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชดำรัสในสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน. (พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพ คุณหญิงไผ่ เกษมศุภการี, 2493) หน้า 5-6 อ้างถึงใน บุญรอด แก้วกัณหา, "การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น," (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2508), หน้า 39.

* ลักษณะของด้ายเป็นเชือกป่าน หรือสายแถบแดง แล้วติดครั้งที่ปมเชือกให้เป็นรูปกลมๆ จากนั้นชำหลวงผูกปี้จะประทับตรา ชาวจีนที่ผูกปี้แล้วจะได้รับใบเสร็จหรือใบฎีกา ระบุรายละเอียดเกี่ยวกับชื่อรูปพรรณสัณฐาน ตำนาน และที่อยู่อาศัย ส่วนปี้ที่ผูกข้อมือซ้ายไว้ นั้น เมื่อพ้นระยะที่ทางการกำหนดไว้ว่าเป็นช่วงผูกปี้ ก็สามารถตัดทิ้งได้

²⁶ บุญรอด แก้วกัณหา, "การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น," (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต. ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2508), หน้า 169.

ในปีพ.ศ. 2317 ได้มีบันทึกว่ามีการเก็บค่าผูกปี้ได้เพียง 6,495 บาทเท่านั้น²⁷ สาเหตุที่เก็บได้ไม่มากไม่ใช่เพราะชาวจีนเข้ามาทำงานน้อย แต่เพราะรัฐต้องการแรงงาน จึงอาจมีการยกเว้นหรือลดหย่อนให้กับชาวจีนบางประเภทหรือบางอาชีพที่ขาดแคลนอยู่เพื่อชักจูงใจ ดังนั้นค่าผูกปี้จึงไม่ใช่รายได้ที่รัฐต้องการมากไปกว่าแรงงาน

ในส่วนรายได้ของภาษีอากรทั้งหมดที่กล่าวมาข้างต้นนี้ อาจกล่าวได้ว่าเป็นรายได้ที่ไม่มากนัก และไม่อาจจะเก็บได้เต็มเม็ดเต็มหน่วยอย่างสมัยอยุธยา เนื่องมาจากปัญหาสงครามที่ทำให้ประชาชนไม่สามารถประกอบอาชีพตามปกติ ซึ่งเมื่อบ้านเมืองไม่สงบก็ทำให้ยากแก่การจัดระเบียบในการปกครองให้เป็นปกติ รวมทั้งปัญหาความอดอยากของราษฎร ทำให้รายได้ในส่วนนี้น้อยกว่าในสมัยอื่นๆ

4) บรรณาการ

บรรณาการในสมัยธนบุรีไม่ได้มีหลักฐานบันทึกไว้มากนัก ความสำคัญของรัฐบรรณาการหรือรัฐที่อยู่ใต้อำนาจของกรุงธนบุรีนั้น ไม่ได้มีความสำคัญในฐานะที่เสริมสร้างพระราชอำนาจสมเด็จพระเจ้าตากสินในแบบจักรวาทินเท่านั้น แต่ยังมีมีความสำคัญในแง่ของฐานกำลังทั้งในด้านการค้าและเสบียง เช่นในคราวศึกอะแซหุ่ญก็ สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงเห็นว่าหัวเมืองทางใต้และทางตะวันออกปลอดจากศึก จึงให้เกณฑ์ข้าวสารจากเมืองเหล่านี้เพื่อเป็นเสบียงเนื่องจากสงครามกินระยะเวลายาวนานและเสบียงของกองทัพไม่พอ โดยเรียกจากจากเมืองนครศรีธรรมราช²⁸ 600 เกวียน พัทลุง ไชยาและจันทบุรี เมืองละ 400 เกวียน หากไม่มีข้าวต้องส่งมาเป็นเงิน โดยคิดค่าข้าวเปลือกเกวียนละ 5 ตำลึง และข้าวสารเกวียนละ 10 ตำลึง²⁹

²⁷ สุวิทย์ ธีรศาสตร์, เอกสารประกอบการศึกษาวิชาประวัติศาสตร์ไทย 1 สมัยธนบุรี, หน้า 192.

* ต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์ รายได้จากการผูกปี้ชาวจีน ได้กลายเป็นรายได้สำคัญ เพราะนโยบายที่เปิดรับคนจีนของรัฐทำให้ชาวจีนอพยพเข้ามามากมาย ในพ.ศ.2377 รัฐมีรายได้จากการผูกปี้เงินสูงถึง 40,252 บาท

²⁸ พระราชพงศาวดารกรุงสยามฉบับบริติชมิวเซียม เรียกว่า เมืองลคร

²⁹ พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับสมเด็จพระบรมราชาที่ 4, หน้า 127.

เมืองทั้งหมดที่ถูกเรียกเกณฑ์ข่าวมานั้น ล้วนแต่มีฐานะเป็นหัวเมือง ไม่ใช่เมืองประเทศราช เพราะในเวลานั้นแม้แต่นครศรีธรรมราชเองก็ยังไม่ได้รับการยกฐานะเป็นเมืองประเทศราช

ส่วนที่น่าสนใจอีกส่วนหนึ่งคือ ในพระราชพงศาวดารบันทึกไว้ว่า "แขกเมืองตานี เข้าสู่พระบรมโพนิสมภาร ถวายดอกไม้ทองเงินและเมืองยักกะตราถวายปีน 10 บอก"³⁰

ในส่วนที่ระบุถึงเมืองยักกะตราถวายปีน 10 กระบอกนั้น หมายถึงบริษัทการค้าอินเดียตะวันตกของฮอลันดา ซึ่งทำการค้ากับกรุงธนบุรี โดยธนบุรีซื้อซื้อปีนจำนวน 1,000 กระบอก และบริษัทอินเดียตะวันตกของฮอลันดาขอให้จ่ายค่าปีนเป็นไม้ฝางและขี้ผึ้ง เป็นไปได้ว่าปีน 10 กระบอกนี้ อาจเป็นของขวัญที่ส่งมาก่อน เช่นเดียวกับที่ธนบุรีได้ส่งงาช้างไปเป็นของขวัญ แต่ในพระราชพงศาวดารระบุถึงเมืองยักกะตรา หรือปัตตาเวีย ในลักษณะเป็นรัฐบรรณาการ เมื่อพิจารณาแล้วอาจกล่าวได้ว่า เป็นการเขียนตามชนบพระราชพงศาวดารซึ่งต้องยกย่องพระมหากษัตริย์

โดยรวมแล้วอาจกล่าวได้ว่ารายได้ของกรุงธนบุรีขึ้นอยู่กับสภาพการณ์ในแต่ละช่วง ในระยะต้นรัฐธนบุรียังไม่สามารถหาเลี้ยงตัวเองด้วยวิธีทำการค้ากับต่างประเทศทั้งการส่งออกและการนำเข้ามาขายต่อ เหมือนกับรัฐอยุธยาและรัฐรัตนโกสินทร์ ประกอบกับระบบราชการและการควบคุมกำลังคนยังไม่ได้เท่าที่ควร ทำให้การเก็บภาษีและการเกษตรกรรมทำรายได้ให้ไม่มากนัก รายได้หลักจึงเป็นเป็นรายได้จากการทำสงครามและการขูดสมบัติจากวัดและเจดีย์ จนกระทั่งต่อมาการค้าของรัฐผ่านรูปแบบเอกชนจึงสร้างรายได้ให้มากขึ้น โดยสรุปแล้วรายได้หลักในสมัยธนบุรีคือ รายได้จากสงคราม รายได้จากการขูดสมบัติจากวัดและเจดีย์ และรายได้ที่มาจากการค้า

5) การขูดสมบัติจากวัดและเจดีย์

การขูดสมบัติจากวัดและเจดีย์เป็นเหตุการณ์ที่สำคัญเหตุการณ์หนึ่งในช่วงต้นสมัยธนบุรี ซึ่งเป็นช่วงที่สมเด็จพระเจ้าตากสินต้องเลี้ยงดูประชาชนในกรุงธนบุรีและสร้างเมืองใหม่ รวมทั้งหาทุนทรัพย์ในการทำสงคราม ความพยายามในการฟื้นฟูอาณาจักรที่ล่มสลายไปนั้น

³⁰ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65(พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ และจดหมายเหตุรายวันทัพสมัยกรุงธนบุรี), หน้า 94.

หมายถึงรายจ่ายที่สูงมาก แต่ในทางกลับกัน การสร้างรายได้อย่างสมัยอยุธยาเช่นการค้า การเกษตรกรรม และภาษีอากร ไม่สามารถทำได้ วิธีการหาเงินที่รวดเร็ว มีความเป็นไปได้ในตอน นั้น รวมทั้งเป็นการฟื้นฟูเศรษฐกิจด้วยการสร้างเงินทุนหมุนเวียนในระบบ คือการขุดสมบัติจากวัด และเจดีย์ รวมทั้งสมบัติที่ประชาชนได้ฝังไว้ในตอนที่หนีภัยสงครามพม่า นักประวัติศาสตร์ บางส่วนได้มองเงินที่มาจากการขุดค้นวัดและเจดีย์เหล่านี้ว่ามีผลให้เศรษฐกิจของธนบุรีในช่วงต้น กลับฟื้นตัวขึ้นมาได้³¹

จดหมายเหตุคณะบาทหลวงฝรั่งเศสโดยมองซิเออร์คอร์ (Monsieur Corre) ได้ บันทึกไว้ในจดหมายถึงมองซิเออร์มาธอน (Monsieur Mathon) ในส่วนที่บรรยายเกี่ยวกับการหาเงิน ด้วยวิธีนี้ว่า

“เพราะพวกไทยด้วยความเชื่อถืออะไรของเขาอย่าง๑ ได้เอาเงิน และทองบรรจุไว้ในองค์พระพุทธรูปเป็นอันมาก เงินทองเหล่านี้ บรรจุไว้ในพระเศียรก็มี ในพระอุระก็มี ในพระบาทก็มี และตาม เจดีย์ต่างๆได้บรรจุไว้มากกว่าที่แห่งอื่น..... ในพระเจดีย์องค์ เดียวเท่านั้นมีคนพบเงินถึง ๕ ไหและทอง ๓ ไห ผู้ใดที่ทำลาย พระพุทธรูปลงแล้วไม่ได้เห็น้อยเปล่านั้นแม้แต่คนเดียว เพราะฉะนั้นโดยเหตุที่พวกจีนมีความหมั่นเพียรและเป็นคนชอบ เงินมาก ประเทศสยามจึงยังคงบริบูรณ์อยู่เท่ากับเวลาก่อนพม่า ยกเข้ามาตีกรุง ทองคำเป็นสิ่งที่หาง่ายจนถึงกับหยิบเล่นเป็น กำๆราคาทองคำซื้อขายกันราคา ๘ การัต พระเจดีย์เป็นเหมือน เต่าสำหรับหล่อพระพุทธรูปด้วยทองเหลืองและเศษทองแดง และตามทางเดินดำยิ่งกว่าปล่องไฟเสียอีก พระราชาธิบดีของไทย

³¹ บี.เจ. เตรวิล, “ใครทำลายกรุงเก่า(กรุงศรีอยุธยา),” ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ 6 เล่มที่ 11(กันยายน 2528): 64. และ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, (กรุงเทพฯ: มติชน, 2543), หน้า 327.

ตลอดทั้งวัดวาอารามและบ้านของเราทั้งค่ายไปรตุเกส
เหมือนกับสนามอันใหญ่ที่มีแต่คนขุดค้ำพูนไปหมดทั้งนั้น”³²

อย่างไรก็ตาม การขุดสมบัตินี้เป็นส่วนสำคัญในความพยายามฟื้นฟูเศรษฐกิจให้แก่กรุงธนบุรีในช่วง 2-3 ปีแรกเท่านั้น เพราะเงินทองจากการขุดสมบัติในระยะแรกได้หายไปจากระบบเศรษฐกิจ สาเหตุหนึ่งอาจเนื่องมาจากมูลค่าที่ได้มาจากทรัพย์สินเหล่านี้มีน้อยแต่ความจำเป็นในการใช้จ่ายในระยะแรกมีมาก ประกอบกับภาวะเศรษฐกิจของธนบุรียังอยู่ในสภาพฝืดเคืองอีกครั้ง เพราะประชาชนยังไม่สามารถประกอบอาชีพเลี้ยงตนได้อย่างปกติเนื่องจากปัญหาเกษตรกรรม และปัญหาสงครามมีอยู่อย่างต่อเนื่อง อีกสาเหตุหนึ่งอาจมาจากนโยบายของรัฐ เพราะแม้ว่าบาทหลวงฝรั่งเศสจะได้บันทึกเหตุการณ์ในช่วงเวลานั้นว่า “เหตุที่คนตายมากนั้นก็เพราะเงินทองที่บรรจู้ไว้ตามพระเจดีย์หมดเสียแล้ว”³³ แต่เมื่อพิจารณาว่าการขุดสมบัติยังมีขึ้นอีกครั้งในช่วงปลายรัชสมัย แสดงให้เห็นว่าทรัพย์สมบัติเหล่านี้ยังไม่หมดไป

เมื่อเทียบเวลาที่บาทหลวงฝรั่งเศสบันทึกไว้ คือวันที่ 1 พฤศจิกายน พ.ศ. 2312 แสดงว่าเงินและทองที่ชาวจีนขุดได้จากในจากวัดและพระเจดีย์ในระยะแรก เป็นปัจจัยสำคัญในการหมุนเวียนทางเศรษฐกิจในช่วงสมัยธนบุรีเพียงสั้นๆ เท่านั้น

ในตอนปลายสมัยกรุงธนบุรีได้เกิดรายได้ของรัฐ จากการขุดเงินทองตามวัดและพระเจดีย์อีกครั้ง นั่นคือการเก็บค่าธรรมเนียมในการขุดสมบัติที่ฝังไว้ใต้ดินของกรุงศรีอยุธยา ในปี พ.ศ. 2324 ขุนนางชื่อพระวิชิตรณรงค์รับไปผูกขาดการขุดสมบัติ โดยจ่ายให้กับรัฐ 500 ชั่ง³⁴ แม้รายได้จำนวนนี้จะไม่มากนัก แต่ก็แสดงให้เห็นถึงที่มาของรายได้ที่อาจมีเฉพาะในสมัยธนบุรีเท่านั้น

อย่างไรก็ตาม การขุดสมบัติจากวัดและเจดีย์โดยชาวจีนในช่วงต้นรัชสมัยนั้น ไม่มีหลักฐานที่จะยืนยันได้แน่ชัดว่าเป็นการขุดโดยรัฐว่าจ้างให้ชาวจีนเป็นผู้กระทำ แต่สมบัติต่างๆ ที่ขุด

³² ประชุมพงศาวดารภาคที่ 39 (จดหมายเหตุของพวกคณะบาทหลวงฝรั่งเศสซึ่งเข้ามาครั้งกรุงศรีอยุธยาตอนแผ่นดินพระเจ้าเอกทัศกับครั้งกรุงธนบุรีและครั้งรัตนโกสินทร์ตอนต้น), (พระนคร: คุรุสภา, 2512), หน้า 85-86.

³³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 92.

³⁴ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี (กรุงเทพฯ: มติชน, 2541),

ได้ตกเป็นของรัฐ หรือรัฐมอบสัมปทานให้ชาวจีนขุดโดยเก็บค่าธรรมเนียม เช่นเดียวกับตอนปลายรัชสมัย

ถึงแม้ว่าการขุดสมบัติจากวัดและเจดีย์จะมีปรากฏแค่ในช่วงต้นสมัยและการประมวลสิทธิการขุดในปลายรัชสมัย แต่แท้ที่จริงนั้นการขุดสมบัติยังคงมีอยู่ตลอดรัชสมัย แต่อาจจะไม่มากเท่ากับช่วงต้นรัชกาลเท่านั้น ดังที่นักเดินทางชาวเดนมาร์กที่เดินทางไปอยุธยาใน พ.ศ.2321 ได้กล่าวถึงการขุดสมบัติในบริเวณวัดใหญ่ๆ และซากพระราชวัง³⁵ แสดงให้เห็นว่ารายได้จากวัดและเจดีย์ไม่ได้หมดไปอย่างที่บาทหลวงฝรั่งเศสเข้าใจและบันทึกไว้เช่นนั้น หากแต่เป็นผลประโยชน์ของรัฐที่ถูกนำมาใช้เป็นระยะ ในช่วงต้นรัชสมัยมีความจำเป็นมาก จึงต้องนำทรัพย์สินประเภทนี้มาใช้มาก แต่ต่อมาเมื่อมีรายได้จากทางอื่น รัฐจึงชะลอการขุดสมบัติจากวัดและเจดีย์ลง

รายจ่าย

สมัยธนบุรีเป็นสมัยที่มีรายจ่ายสูง เพราะสมเด็จพระเจ้าตากสินต้องทำการฟื้นฟูอาณาจักร รวมทั้งแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นในหลายๆทาง

1) รายจ่ายจากการทำสงคราม

สมัยธนบุรีเป็นสมัยที่มีสงครามตลอดรัชสมัย ทั้งสงครามป้องกันตนเองและสงครามขยายอาณาเขต รวมทั้งสิ้น 19 ครั้ง ไม่รวมสงครามก่อนการปราบดาภิเษกอีกหลายครั้ง รายจ่ายด้านสงครามจึงเป็นรายจ่ายที่สูงที่สุดเพราะการทำสงครามแต่ละครั้งหมายถึงรายจ่ายในการซื้ออาวุธ เสบียง การสร้างป้อมและค่าย และการปูนบำเหน็จแก่ทหารและขุนนาง

1.1 อาวุธ เป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการทำสงครามและอาจกล่าวได้ว่าเป็นรายจ่ายที่สูงที่สุดในรายจ่ายทั้งหมดเพราะอาวุธและวัตถุดิบในการทำอาวุธเป็นสินค้านำเข้าที่มีจำนวนสูงสุด พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีบันทึกถึงการซื้อปืนคาบศิลา 3 ครั้ง คือปี พ.ศ.2313 จำนวน 2,200

³⁵ เตรวิล บี.เจ. "ใครทำลายกรุงเก่า (กรุงศรีอยุธยา)," ศิลปวัฒนธรรม 6 (กันยายน 2528) :

กระบอก ปี พ.ศ.2319 จำนวน 6,000 กระบอก และปี พ.ศ.2320 จำนวน 10,000 กระบอก³⁶ ในราคากระบอกละ 12 บาท คิดเป็นรายจ่ายประมาณ 218,000 บาท³⁷ นอกเหนือจากที่พบในพระราชพงศาวดาร ในพ.ศ.2312 ตามหลักฐานของบริษัทอินเดียตะวันออกของฮอลันดา ได้กล่าวถึงการติดต่อจากกรุงธนบุรีโดยออกญาพิพัทธโกษา ขอซื้ออาวุธปืนจำนวน 1,000 กระบอก³⁸ การติดต่อซื้อขายอาวุธจากบริษัทอินเดียตะวันออกของฮอลันดา ยังมีตลอดรัชสมัย (ดูรายละเอียดของการนำเข้าอาวุธปืนในสินค้านำเข้า)

1.2 เสบียง เป็นค่าใช้จ่ายที่สูงมากเนื่องจากการทำสงครามในแต่ละครั้งกินระยะเวลายาวนานก็จะส่งผลต่อการขาดแคลนแรงงานในการทำการเกษตรกรรม และส่งผลให้ขาดแคลนอาหารเป็นเสบียงในการรบ เช่นในช่วงศึกอะแซหุ่ญก็ ต้องเกณฑ์ข้าวจากหัวเมืองต่างๆ หากหัวเมืองที่ถูกเกณฑ์ไม่มีข้าวส่งให้ก็ต้องจ่ายมาเป็นเงิน โดยทรงเกณฑ์จากหัวเมืองภาคใต้ เนื่องจากปลอดภัยจากศึกสงคราม และในศึกเดียวกันนี้ เจ้าพระยาจักรีและเจ้าพระยาสุรสีห์ต้องทิ้งเมืองพิษณุโลก เพราะขาดแคลนเสบียงและทหารมีสภาพอดโรย³⁹ เมื่อต้องมีการซื้อข้าวเพื่อเป็นเสบียงในภาวะที่ข้าวสารแพงนี้ รายจ่ายในการซื้อเสบียงจึงมีมูลค่าสูงกว่ายุคอื่นๆ โดยเฉลี่ยแล้วรัฐจ่ายเงินค่าเสบียงในยามสงครามปีละ 360,000 – 840,000 บาท⁴⁰

1.3 การปูนบำเหน็จแก่ขุนนางและทหาร เป็นรายจ่ายที่จำเป็น ที่สมเด็จพระเจ้าตากสินต้องพระราชทานแก่ขุนนางและทหาร สมัยธนบุรีเป็นสมัยที่มีสงครามมากดังที่กล่าวมาแล้ว จึงจำเป็นต้องบำรุงขวัญและกำลังใจของกองทัพไว้เสมอ ซึ่งโดยมากพระราชพงศาวดารจะบันทึก

³⁶ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65 (พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ และจดหมายเหตุรายวันทัพสมัยกรุงธนบุรี), หน้า 94.

³⁷ สุวิทย์ ธีรศาสตร์, ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจการเมืองไทยตั้งแต่รัชสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ถึงรัชกาลที่ 3 พ.ศ.2310-2394, หน้า 210.

³⁸ ธีรวัต ณ ป้อมเพชร, "จดหมายเหตุจากพิพัทธโกษาถึงบริษัทอินเดียตะวันออกของฮอลันดา (ค.ศ.1769)," รวมบทความประวัติศาสตร์ (กุมภาพันธ์ 2529): 38-39.

³⁹ พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับสมเด็จพระบรมราชาที่ 4, หน้า 146.

⁴⁰ สุวิทย์ ธีรศาสตร์, ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจการเมืองไทยตั้งแต่รัชสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ถึงรัชกาลที่ 3 พ.ศ.2310 – 2394, หน้า 288.

ถึงสิ่งของที่พระราชทานแก่แม่ทัพเช่น พระแสงปืน ม้า ผ้าขาว ผ้าสำน ฯลฯ เช่นพระราชทานม้า พระที่นั่งกับพระแสงปืนต้นให้กับเจ้าพระยาจักรี พระราชทานปืน 2 กระบอกแก่เจ้าพระยาสุรสีห์ และเจ้าพระยาสุวรรคโลก⁴¹ ส่วนทหารหรือขุนนางชั้นผู้น้อยนั้น สมเด็จพระเจ้าตากสินจะพระราชทานเงินหรือข้าวสารเพื่อการยังชีพ เช่นปูนบำเหน็จบุตรภรรยาข้าทูลละอองพระบาทฝ่าย ทหารและพลเรือนเป็นข้าวเปลือกในครั้งตามเสด็จไปสงครามที่เมืองนครศรีธรรมราช⁴² และ พระราชทานบำเหน็จรางวัลเป็นเงิน 325 ชั่ง แก่นายและไพร่ที่สามารถเข้าเมืองพุทไธมาศได้ก่อน

นอกเหนือจากที่ต้องพระราชทานรางวัลแก่ขุนนางและทหารแล้วยังต้อง พระราชทานสิ่งของแก่เจ้าเมืองหรือหัวหน้าชุมชนที่เข้ามาสวามิภักดิ์ เช่นนายทองอยู่ นกเล็ก ซึ่ง เป็นหัวหน้าชุมชนเมืองชลบุรี ทรงโปรดให้เป็นพระยาอนุราชบุรีศรีมหาสมุทร พระราชทานกระบี่บัง เงิน เสื้อเข็มขาวดอกใหญ่พื้นแดงดุมทอง 9 เม็ด และเข็มขัดทองประดับพลอย⁴³ นอกจากนั้นใน การทำสงครามแต่ละครั้ง นอกเหนือจากการปูนบำเหน็จแก่ทหารและขุนนางแล้ว ยังต้อง พระราชทานเงินเพื่อเลี้ยงดูประชาชนในเมืองนั้นๆ เช่นพระราชทานเงิน 2 ชั่งเพื่อซื้อข้าวแจกราษฎร ในชลบุรี และโปรยเงินทานแก่ชาวเชียงใหม่ ไถ่ครัวเชียงใหม่ เป็นต้น

2) ใช้จ่ายในการซื้ออาหารแจกประชาชน

สมเด็จพระเจ้าตากสินใช้พระราชทรัพย์มากมายในการซื้ออาหารและเสื้อผ้าแจก ประชาชน เพื่อบำรุงขวัญและกำลังใจ ปัญหาความอดอยากสะสมมาตั้งแต่ก่อนกรุงศรีอยุธยาจะ เสียแก่พม่า และหลังจากกรุงแตกแล้ว ประชาชนหนีพม่ากระจัดกระจายออกไป เมื่อสมเด็จพระเจ้า ตากสินต้องการรวบรวมประชาชนเหล่านี้กลับมา จึงต้องตั้งใจให้ประชาชนที่อดอยากและ กระจัดกระจายเหล่านี้กลับมาตั้งบ้านเรือนในกรุงธนบุรี เพื่อเป็นแรงงาน สมเด็จพระเจ้าตากสินได้ พระราชทานเสื้อผ้าและอาหาร ประชาชนที่อดอยากและยากจนได้มารับพระราชทานมากมาย พระราชพงศาวดารบันทึกไว้ว่ามีผู้มารับพระราชทานมากกว่าหมื่นคน⁴⁴ โดยที่ช่วงเวลานั้นราคา

⁴¹ พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับสมเด็จพระบรมราชาที่ 4, หน้า 95.

⁴² เรื่องเดียวกัน, หน้า 55.

⁴³ พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับสมเด็จพระบรมราชาที่ 4, หน้า 16.

⁴⁴ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65(พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ และ จดหมายเหตุรายวันทัพสมัยกรุงธนบุรี), หน้า 30.

ข้าวสูงถึงถึงละ 5 บาท⁴⁵ ในขณะที่สมัยอยุธยาข้าวทั้งเกวียนราคา 10 บาทเท่านั้น นอกจากแจกข้าวแก่ประชาชนแล้ว ยังต้องบำรุงขวัญกำลังใจของกองทัพด้วยการแจกข้าวสารคนละ 1 ถึงปัญหาความอดอยากขาดแคลนอาหารในสมัยธนบุรีนี้เป็นปัญหาใหญ่ เนื่องจากประสบปัญหาในการทำนา หลักฐานร่วมสมัยในเวลานั้นได้กล่าวถึงปัญหาความอดอยากซึ่งนำความเดือดร้อนมาสู่ประชาชนอย่างมาก บาทหลวงฝรั่งเศสได้กล่าวถึงปัญหาความอดอยากนี้ไว้ว่า "ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินได้รับความเดือดร้อน ต้องล้มตายวันละมากๆ เพราะอาหารการกินอัตคัดกันดารอย่างที่สุด"⁴⁶

พ่อค้าชาวจีนซึ่งเดินทางผ่านมาในช่วงเวลานั้นได้กล่าวถึงความอดอยากและอาหารที่มีราคาแพง ชาวบ้านต้องประทังชีวิตด้วยการขูดหัวเหือกหัวมัน และการกินปลา⁴⁷ ตูรแปงบันทึกเหตุการณ์ครั้งนี้ไว้ว่า

"ราคาข้าวขึ้นสูงจนกลายเป็นสินค้าหายากในตลาด หัวเหือกหัวมันและหน่อไม้เป็นอาหารสำคัญในภาวะอดอยากนี้ และคนส่วนมากถูกคุกคามจากโรคแปลกๆ พวกคนป่วยความจำเสื่อม และพูดจาเลอะเลือนจนกลายเป็นคนเสียสติในระยะนี้อย่างง่ายดาย "⁴⁸

ปัญหาความอดอยากเป็นปัญหาใหญ่ที่สมเด็จพระเจ้าตากสินต้องแก้ไขโดยเร็ว เพราะประชาชนที่อดอยากนี้คือแรงงานของกรุงธนบุรี การฟื้นฟูอาณาจักรจำเป็นต้องใช้แรงงานจำนวนมาก ในพระราชพงศาวดารได้บันทึกถึงความหนักพระทัยในปัญหานี้ของพระองค์จนต้องออกพระโองสรวุว่า

⁴⁵ สุวิทย์ ธีรศาสตร์, ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจการเมืองไทยตั้งแต่รัชสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ถึงรัชกาลที่ 3 พ.ศ.2310 – 2394, หน้า 200.

⁴⁶ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 39 (จดหมายเหตุของพวกคณะบาทหลวงฝรั่งเศสซึ่งเข้ามาครั้งกรุงศรีอยุธยาตอนแผ่นดินพระเจ้าเอกทัศกับครั้งกรุงธนบุรีและครั้งรัตนโกสินทร์ตอนต้น), หน้า 91.

⁴⁷ ธีรวัต ณ ป้อมเพชร, "เอกสารหอสมุดาเรื่องชุมชนธนบุรีในปี.ศ.1767-1768," รวมบทความประวัติศาสตร์ (กุมภาพันธ์ 2531): 105.

⁴⁸ กรมศิลปากร, ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงศรีอยุธยาฉบับทูรแปง (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2522), หน้า206.

“บุคคลใดเป็นอาทิจคือเทวดาผู้มีฤทธิ์ มาประสิทธิ์ มากระทำให้
ข้าวปลาอาหารบริบูรณ์ขึ้น ให้สัตว์โลกเป็นสุขได้ แม้นผู้นั้น
ปรารถนาพระพาทาแห่งเราข้างหนึ่ง ก็อาจตัดบริจาคให้แก่ผู้นั้น
ได้ความกรุณาเป็นลัสต์ยจะนี้”⁴⁹

นอกจากปัญหาเรื่องความอดอยากแล้ว ยังมีปัญหาที่เกิดการทุจริตขโมยข้าวไป
ขาย เช่นในปี พ.ศ.2318 บ่าวหลวงอินทรเทพฟ้องกราบทูลว่าหลวงอินทรเทพเบิกข้าวหลวง ณ ฉาง
เมืองตากแต่ไม่ได้แจกแก่กองทัพ นำไปขายให้พระยานนท์และส่งเงินให้ภรรยาตน สมเด็จพระเจ้า
ตากสินจึงลงพระราชอาญาเขียน 100 ที ปรับใหม่ใช้ข้าว 10 ต่อกุดจากตำแหน่ง จนกว่าจะมี
สงครามจึงใช้ให้ไปสงครามเพื่อแก้ความผิด⁵⁰

สมเด็จพระเจ้าตากสินแก้ปัญหาคความอดอยากของประชาชนด้วยการซื้อข้าวสาร
อาหารแจกประชาชนและซื้อข้าวสารเพื่อเป็นเสบียงให้แก่ทหารในยามสงคราม เช่นในช่วง พ.ศ.
2313 ซึ่งเป็นผลมาจากช่วงที่เกิดความขัดแย้งระหว่างสมเด็จพระเจ้าตากสินและมักเทียนดู เจ้า
เมืองพุทไธมาศ(ฮาเตียน) ทำให้ไม่สามารถนำเข้าข้าวสารจากเมืองพุทไธมาศได้ ประกอบกับมัก
เทียนดูได้ยกทัพมาตีเมืองจันทบูรและเมืองตราด จนเสียหาย ทำให้หัวเมืองชายทะเลตะวันออก
ประสบปัญหาในการทำการค้า ไม่สามารถนำเข้าข้าวจากที่อื่นๆทดแทน ปัญหานี้ส่งผลกระทบต่อ
ราคาข้าว ทำให้ข้าวสารแพงถึงเกวียนละ 3 ชั่ง⁵¹ สมเด็จพระเจ้าตากสินจึงต้องซื้อข้าวแจก

สาเหตุของปัญหาคความอดอยากนั้นเนื่องมาจากการขยายตัวของประชาชน ทั้ง
จากการอพยพเข้ามาของประชาชนและการกวาดต้อนประชาชนจากจากหัวเมืองอื่นๆ ทำให้การ
ทำเกษตรกรรมไม่เพียงพอจะเลี้ยงประชาชน เช่นการกวาดต้อนประชาชนจากหัวเมืองฝ่ายเหนือ
หลังศึกอะแซหวนก็ ประกอบกับช่วงเวลานั้นมีสงครามบ่อยครั้ง ทำให้ต้องมีการเก็บข้าวไว้ในฉาง
หลวงให้เพียงพอสำหรับเป็นเสบียงของกองทัพ ใน พ.ศ. 2319 สมเด็จพระเจ้าตากสินจึงได้โปรดฯ
ให้ขุนนางและไพร่พลทำนาในยามว่างจากสงคราม

⁴⁹ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65(พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ และ
จดหมายเหตุรายวันทัพสมัยกรุงธนบุรี), หน้า 31.

⁵⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 75.

⁵¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 47.

รายจ่ายในการซื้อข้าวสารอาหารนี้จึงเป็นรายจ่ายสำคัญในช่วงต้นของรัชสมัย ก่อนที่ความอดอยากจะคลี่คลายลงตั้งแต่ พ.ศ.2314 เป็นต้นไป เมื่อสมเด็จพระเจ้าตากสินสามารถ ขยายอำนาจไปสู่เมืองพุทไธมาศและเขมร

3) รายจ่ายในการสร้างเมืองธนบุรี

ถึงแม้ว่าเมืองธนบุรีจะเป็นเมืองที่มีชุมชนต่างๆกระจายอยู่พอสมควร และเป็นเมืองท่าที่สำคัญมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ในเมืองมีสิ่งก่อสร้างอยู่พอสมควรรวมทั้งป้อมรอบสองป้อมซึ่ง สร้างขึ้นตั้งแต่สมัยสมเด็จพระนารายณ์ แต่เมื่อตั้งใจจะใช้ธนบุรีเป็นราชธานี สิ่งก่อสร้างที่มีอยู่ ย่อมไม่เพียงพอต่อความต้องการ จึงมีความจำเป็นต้องสร้างสิ่งก่อสร้างต่างๆเพื่อรองรับการ ขยายตัวของเมือง และรองรับประชาชนที่เริ่มหลั่งไหลเข้ามาตั้งถิ่นฐานในเมืองธนบุรี

ในส่วนพระราชวังนั้น โปรดให้สร้างพระราชวังและพระตำหนักข้างหน้าข้างใน⁵² เพื่อใช้เป็นที่ประทับ โดยไม่มีการสร้างพระราชมณฑลที่ยิ่งใหญ่ซึ่งเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้มีผู้สันนิษฐานว่า สมเด็จพระเจ้าตากสินไม่ได้คิดจะใช้กรุงธนบุรีเป็นราชธานีถาวร เขตพระราชวังนี้คาดว่าใช้กำแพง เมืองเดิมเป็นกำแพงพระราชวัง เนื่องจาก พ.ศ. 2314 สมเด็จพระเจ้าตากสินได้โปรดให้เกณฑ์ขุน นางใหญ่น้อยทั้งฝ่ายทหารและพลเรือนตั้งค่ายทำกำแพงด้วยไม้ทองกลางทั้งต้น ล้อมพระนครทั้ง 2 ฟาก ตั้งแต่มุมกำแพงเก่า ไปจนบางหัวน้ำน้อย ไปถึงริมแม่น้ำใหญ่ ตลอดลงมาถึงมุมกำแพงเมือง เก่าที่ตั้งเป็นพระราชวัง⁵³ โดยระบุว่าโปรดให้สร้างเนื่องจากกรุงธนบุรีไม่มีกำแพงเมือง นอกจากนั้น ยังให้ขุดคลองเป็นคูข้างเมือง ตั้งแต่กำแพงเมืองเก่าท้ายป้อมวิไชยเยนทร์ไปถึงศาลเทพารักษ์หัว ไซดและถมเชิงเทินทั้งสามด้าน โดยซื้ออิฐกำแพงเก่าเมืองพระปะแดงและกำแพงพม่าค่ายโพธิ์สาม ต้น ค่ายสี่กุก มาก่อกำแพงและป้อม⁵⁴ นอกเหนือจากนั้นยังมีการสร้างส่วนราชการอื่นๆเพิ่ม โดย อยู่ทางตะวันตกของฝั่งแม่น้ำทั้งสิ้น ได้แก่ศาลากลาง กรมพระนครบาล คู่ง ท้องพระคลังและ เครื่องศิลาตราวุธ ศาลาลูกขุนทหารและพลเรือน กรมพระตำรวจ กรมพระอาลักษณ์ กรมวัง ศาล หลวง อยู่ในพระราชวังตามแบบอยุธยา⁵⁵ สิ่งปลูกสร้างเหล่านี้คาดว่าเริ่มก่อสร้างตั้งแต่สมัยกรุง

⁵² ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยด้านเศรษฐกิจแต่โบราณ – พ.ศ.2399, หน้า 196-197.

⁵³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 78.

⁵⁴ พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับสมเด็จพระบรมราชาที่ 4, หน้า 78.

⁵⁵ ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยด้านเศรษฐกิจแต่โบราณ – พ.ศ.2399, หน้า 196-197.

ธนบุรี เพื่อความเรียบร้อยในการปกครอง โดยซื้ออุปกรณ์ในการก่อสร้าง และใช้แรงงานไพร่หลวง และทาสเชลย

4) ระบายในด้านศาสนา

สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงตระหนักดีว่าวัดและศาสนาเป็นศูนย์รวมจิตใจของประชาชน การจะเรียกขวัญกำลังใจของประชาชนให้กลับมาต้องฟื้นฟูศาสนา ประกอบกับการเชิดชูพระศาสนาและบำรุงสมณะชีพราหมณ์เป็นหน้าที่ของกษัตริย์ แต่หากมองอีกแง่หนึ่งสมเด็จพระเจ้าตากสินจำเป็นต้องทำนุบำรุงศาสนาเพื่อสร้างความชอบธรรมให้กับความเป็นกษัตริย์ของพระองค์ ความพยายามในการฟื้นฟูศาสนาของและการแสดงพระองค์ในแบบธรรมราชาของพระองค์เป็นไปตามแนวคิดคตินิยมของพุทธศาสนา สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงปราบดาภิเษกขึ้นครองราชย์โดยปราศจากสิทธิธรรมใดๆ จึงต้องแสดงพระองค์ในแบบของผู้มีบุญ ผู้มาปราบยุคเข็ญ และกอบกู้พระศาสนา⁵⁶

สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงห่มเทพะราชทรัพย์มากมายเพื่อการฟื้นฟูพระศาสนา เนื่องจากพระภิกษุล้มตายในสงครามและสึกออกมามากในช่วงที่อยู่ธยาแตก จึงโปรดฯ ให้เสนาทหารพลเรือน สร้างพระวิหาร กุฏิ มากกว่า 200 กุฏิ⁵⁷ ปีพ.ศ.2312 “จ้างช่างจารพระไตรปิฎกจนจบ สิ้นพระราชทรัพย์เป็นอันมาก”⁵⁸ นอกจากนั้นเมื่อเสด็จไปทำสงครามกับเมืองใด จะพระราชทานทรัพย์ในการฟื้นฟูศาสนาของเมืองนั้นๆ เช่นนครศรีธรรมราช สว่างคบุรี และแม่กระทั้งพระญวนที่เมืองพุทไธมาศ

“ทรงพระกรุณาให้อาราธนาพระสงฆ์ญวนทุกอารามแขวงเมืองพุทไธมาศ เข้ามาในพระราชฐานแล้ว พระราชทานจีวรแพรวทุก

⁵⁶ Lorraine Gesick, "The Rise and Fall of King Taksin: A Drama of Buddhist Kingship," in *Centers, Symbols, and Hierarchies: Essays on the Classical States of Southeast Asia*, ed. Lorraine Gesick (New Haven: Yale U. Southeast Asia Studies, 1983), pp.87-105.

⁵⁷ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65(พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ และจดหมายเหตุรายวันทัพสมัยกรุงธนบุรี), หน้า 33.

⁵⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 45.

องค์ ที่มีได้จิวรนั้น พระราชทานเงินองค์ละ ๕ ตำลึง และ
โภชนาหารก็พระราชทานให้มีได้ชัดเจน”⁵⁹

นอกเหนือจากการทำนุบำรุงวัดและพระสงฆ์ในเมืองต่างๆแล้ว สมเด็จพระเจ้าตากสินมักจะสนับสนุนพระสงฆ์ให้เข้ามาอยู่ในกรุงธนบุรี และคงมีพระสงฆ์จำนวนมากที่เข้ามาอยู่วัดในกรุงธนบุรี เห็นได้จากจดหมายรายวันทัฬหีสมัยกรุงธนบุรี ซึ่งโปรดให้ถวายอาหารและเรือสำหรับเดินทางแก่พระสงฆ์ที่สมัครใจเข้ามาอยู่กรุงธนบุรี⁶⁰ และอีกครั้งเมื่อทรงเสร็จศึกจากพม่า กลับมาถึงกรุงธนบุรี ทรงนึกถึงพระสงฆ์จากหัวเมืองฝ่ายเหนือที่กวาดต้อนลงมา จึงตรัสกับสมเด็จพระสังฆราชให้เบิกข้าวในฉางหลวงไปถวายพระ และถวายเครื่องสมณะบริกขารแก่พระสงฆ์⁶¹ ตลอดจนรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินทรงใช้เงินในการทำนุบำรุงศาสนาและวัดวาอารามเป็นจำนวนมาก วัดในกรุงธนบุรีซึ่งเป็นวัดเก่ามาตั้งแต่สมัยอยุธยาได้รับการบูรณะและสร้างต่อเติม บาทหลวงฝรั่งเศสได้กล่าวถึงความพยายามของสมเด็จพระเจ้าตากสินที่ตั้งใจจะเสด็จไปปฏิสังขรณ์พระพุทธบาท ถึง 3 ครั้งแต่ได้เกิดเหตุการณ์ที่ทำให้ไม่ได้เสด็จทุกครั้ง⁶²

นอกจากพุทธศาสนาแล้ว สมเด็จพระเจ้าตากสินยังพระราชทานที่ดิน เรือ และเงินจำนวนหนึ่งแก่บาทหลวงฝรั่งเศส เพื่อตั้งบ้านเรือนและโบสถ์สำหรับการเผยแผ่คริสต์ศาสนา⁶³ และเมื่อเสด็จไปเยี่ยมเยียนบาทหลวงฝรั่งเศสอย่างไม่เคยมีกษัตริย์พระองค์ใดกระทำมาก่อน สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงโปรดฯให้เรือที่พักของบาทหลวงที่คับแคบออกเพื่อสร้างใหม่ รวมทั้งโปรดฯให้ก่อผนังโบสถ์ที่ยังสร้างค้างไว้ให้เสร็จ⁶⁴ การที่สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงสนับสนุนบาทหลวงชาวฝรั่งเศสในการเผยแผ่ศาสนาคริสต์นั้น อาจกล่าวได้ว่าเป็นพระราชกรณียกิจของพระมหากษัตริย์ในทางศาสนา ดังเช่นพระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยา แต่ในอีกแง่หนึ่งเมื่อ

⁵⁹ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65 (พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ และจดหมายเหตุรายวันทัฬหีสมัยกรุงธนบุรี), หน้า 231.

⁶⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 222.

⁶¹ พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับสมเด็จพระบรมราชาที่ 4, หน้า 164-165.

⁶² ประชุมพงศาวดารภาคที่ 39 (จดหมายเหตุของพวกคณะบาทหลวงฝรั่งเศสซึ่งเข้ามาครั้งกรุงศรีอยุธยาตอนแผ่นดินพระเจ้าเอกทัศกับครั้งกรุงธนบุรีและครั้งรัตนโกสินทร์ตอนต้น), หน้า 101.

⁶³ เรื่องเดียวกัน, หน้า, 89.

⁶⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 99.

พิจารณาแล้วอาจเป็นไปได้ว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินทรงพยายามเปิดการค้ากับฝรั่งเศสอีกครั้งหนึ่ง เห็นได้จากบันทึกของบาทหลวงฝรั่งเศสที่กล่าวถึงเหตุการณ์ที่มองซิเออร์ลอร์ เจ้าเมืองปอนดีเชรี ฝากของมาถวายสมเด็จพระเจ้าตากสิน และเมื่อสมเด็จพระเจ้าตากสินตรัสถามว่าต้องจ่ายค่าของเท่าไร บาทหลวงได้กล่าวว่า

“การที่มองซิเออร์ลอร์ได้ส่งของมาถวายนั้น มิได้คิดจะเอาราคาอย่างใดดอกเป็นแต่จะขอให้พระเจ้าแผ่นดินได้ทรงพระกรุณาแก่สังฆราช มิชชันนารีและพวกเข้ารีตซึ่งอยู่ในพระราชอาณาเขต และขอให้ทรงพระเมตตาแก่บรรดาเรือฝรั่งเศส ซึ่งจะไปค้าขายในเมืองไทยเท่านั้น” เมื่อเจ้าพนักงานนำคำตอบอันนี้ไปกราบทูลแล้ว จึงได้มีรับสั่งว่า ถ้าเช่นนั้น เราจะจัดเรือไปเมืองปอนดีเชรี บรรทุกช้างไป ให้มองซิเออร์ลอร์ ลัก ๕ ช้างก็ได้”⁶⁵

จากข้อความข้างต้น ทำให้สันนิษฐานว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินอาจทรงมองเห็นประโยชน์ทางการค้าจากการสนับสนุนบาทหลวงเหล่านี้ ควบคู่ไปกับการสนับสนุนศาสนาต่างๆ ในพระราชอาณาจักร

5) รายจ่ายในงานพระราชพิธีต่างๆ

พระราชพิธีครั้งใหญ่ในสมัยกรุงธนบุรีซึ่งบันทึกไว้ในหมายรับสั่งสมัยกรุงธนบุรี ประกอบด้วยพิธีใหญ่จำนวน 5 พิธี* ซึ่งจัดอย่างเต็มพิธีตามแบบโบราณ มีการเกณฑ์แรงงานจากหัวเมืองต่างๆมาร่วมในพระราชพิธี

⁶⁵ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 39 (จดหมายเหตุของพวกคณะบาทหลวงฝรั่งเศสซึ่งเข้ามาครั้งกรุงศรีอยุธยาตอนแผ่นดินพระเจ้าเอกทัศกับครั้งกรุงธนบุรีและครั้งรัตนโกสินทร์ตอนต้น), หน้า 109.

* รายละเอียด ใน ประชุมหมายรับสั่งภาคที่ 1 สมัยกรุงธนบุรี, (กรุงเทพฯ: คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี, 2523)

1. ปี พ.ศ. 2319 พระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพ สมเด็จพระพันปีหลวง กรมพระเทพามาตย์และงานอัญเชิญไปบำเพ็ญพระราชกุศล
2. ปี พ.ศ. 2319 พระราชพิธีพระราชทานเพลิงศพกรมขุนอินทรพิทักษ์ และพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าสุริยวงศ์
3. ปี พ.ศ. 2320 พระราชพิธีพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้าแสงและศพพระยาสุโขทัย พระยาพิไชยไอยสวรย์
4. ปี พ.ศ. 2322 พระราชพิธีสมโภชพระแก้วมรกต
5. ปี พ.ศ. 2325 พระราชพิธีพระราชทานเพลิงศพพระมารดาสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าสุพันธุวงศ์

งานพระราชพิธีทั้งห้าโปรดให้ทำอย่างยิ่งใหญ่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระราชพิธีบำเพ็ญพระราชกุศลพระอัฐิสมเด็จพระพันปีหลวง กรมพระเทพามาตย์ ทรงถวายภัตตาหารมากกว่า 7,000 องค์ มหรสพ 7 วัน 7 คืน หลังถวายพระเพลิงแล้ว บำเพ็ญพระราชกุศลอีก 3 วัน สมโภช 4 วัน 4 คืน งานพระราชพิธีแต่ละครั้งนั้นจัดอย่างยิ่งใหญ่ ซึ่งอาจเป็นไปได้ว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินต้องการให้พระราชพิธีเหล่านี้เป็นขวัญและกำลังใจแก่ประชาชนเหมือนสมัยอยุธยา แสดงให้เห็นความเป็นปึกแผ่นของบ้านเมือง

นอกเหนือจากงานพระราชพิธีเหล่านี้ ใน พ.ศ. 2319 สมเด็จพระเจ้าตากสินได้โปรดให้เจ้าพระยามนตรีศรีธรมราช (หนู) กลับไปครองเมืองนครศรีธรรมราช และโปรดให้ยกฐานะเมืองนครศรีธรรมราชเป็นเมืองประเทศราช เจ้าพระยามนตรีศรีธรมราชเลื่อนขึ้นเป็นพระเจ้านครศรีธรรมราช ซึ่งในครั้งนี้ได้โปรดพระราชทานสิ่งของต่างๆแก่เจ้าเมืองนครศรีธรรมราชเช่น แผ่นทองพระสุพรรณบัฏ กล่องทองจำหลักสำหรับใส่พระสุพรรณบัฏ และเครื่องต้นต่างๆ ในหมายรับสั่งบันทึกไว้ว่า "คิดค่าตั้ง ค่าตรา ค่าธรรมเนียม ซึ่งเจ้านครจะได้ออกไปผ่านเมืองนครครั้งนี้ แลเจ้าพนักงานทั้งปวงจะได้รับพระราชทานทวีขึ้นเท่าตัว กับเป็นเจ้าพระยามนตรีเป็นเงิน ๔๑ ชั่ง ๓บาท"⁶⁶ นอกจากนั้นยังพระราชทานเงินรางวัลแก่เจ้าพนักงานต่างๆที่อัญเชิญพระราชโองการและขุนนางเจ้าพนักงานหัวเมืองต่างๆที่พระราชโองการผ่านไป โดยพระราชทานตามตำแหน่ง

⁶⁶ ประชุมหมายรับสั่งภาคที่ 1 สมัยกรุงธนบุรี, หน้า 17-22.

นอกจากงานพระราชพิธีที่เป็นทางการเช่นนี้แล้ว ก็ยังมีงานฉลองต่างๆ ซึ่งไม่ใหญ่นักแต่ก็จะพระราชทานเงิน รางวัล หรืออาหาร แก่ขุนนางและประชาชนทั่วไปเช่นงานแห่เรือหีบพระไตรปิฎก ใน พ.ศ.2320⁶⁷

เงินตรา

1) ลักษณะของเงินตรา

เนื่องจากในสมัยธนบุรีเป็นรัชสมัยที่มีระยะเวลาเพียงสิบสี่ปีเศษ ต้องประสบกับปัญหาต่างๆ เช่น ปัญหาสงคราม ตลอดรัชสมัย และเป็นสมัยหลังการล่มสลายของราชอาณาจักรอยุธยา ประกอบกับเมื่อสิ้นสมัยก็มีการเปลี่ยนราชวงศ์ หลักฐานในรัชสมัยส่วนมากถูกทำลาย กระจัดกระจายหรือสูญหาย ทำให้เกิดข้อสันนิษฐานต่างๆ เกี่ยวกับข้อเท็จจริงในสมัยธนบุรี ในด้านเงินตรา มีความเห็นต่างๆ หลายด้าน ตั้งแต่การผลิต ว่ามีการผลิตเงินพดด้วงขึ้นใช้หรือไม่ เช่น Reginald Le May ซึ่งเสนอความเห็นว่าไม่มีการทำตราพดด้วงขึ้นมาใหม่ในสมัยธนบุรี ยังคงใช้ของอยุธยา*

ในช่วงปลาย พ.ศ. 2310 – ต้น พ.ศ.2311 พ่อค้าชาวจีนจากปาเล็มบังซึ่งเดินทางเข้ามาค้าขายในกรุงธนบุรีได้กล่าวว่าไม่มีการใช้เงินตราในการซื้อของ การซื้อขายแลกเปลี่ยนใช้แลกเปลี่ยนเครื่องทองและเครื่องเงิน⁶⁸ ช่วงเวลานั้นเป็นเวลาที่สมเด็จพระเจ้าตากสินยังคงปราบชุมนุมต่างๆ อยู่ จึงน่าจะไม่มีเวลาจัดระเบียบภายใต้ของอาณาจักรเช่นการผลิตเงินตราออกมาใช้นอกจากเครื่องเงินและเครื่องทองแล้ว ส่วนหนึ่งอาจมีการใช้เงินตราบางส่วนเป็นเงินพดด้วงใน

⁶⁷ พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับสมเด็จพระบรมราชาที่ 4, หน้า 173.

* รายละเอียดความเห็นของ Reginald Le May ดูใน Le May, R.S. The Coinage of Siam : the coin of the Bangkok Dynasty, 1782 – 1924, Paper read at an Ordinary General Meeting of the Siam Society on the 20th May 1924, pp.153-239.

⁶⁸ วีรวัต ญ ป้อมเพชร, "เอกสารหอสมุดเจ้ากรุงธนบุรีในปีค.ศ.1767-1768," รวมบทความประวัติศาสตร์: 111.

สมัยอยุธยา และส่วนหนึ่งอาจเป็นทองที่ได้จากการขุดสมบัติในวัดและเจดีย์⁶⁹ ซึ่งสมเด็จพระเจ้าตากสินได้โปรดให้ชาวจีนขุดขึ้นมาจากอยุธยา อีกส่วนหนึ่งนั้นคาดว่าเป็นเงินตราของต่างประเทศหรือต่างเมือง เพราะเป็นยุคสมัยที่มีการทำการค้าจากต่างเมืองเป็นจำนวนมาก ทั้งการนำเข้าและการส่งออก และมีการทำสงครามกับเมืองต่างๆ ซึ่งเมื่อได้รับชัยชนะก็มีการกวาดต้อนผู้คนและทรัพย์สินกลับมาในกรุงธนบุรี ทำให้มีการเงินตราจากเมืองต่างเข้ามาอยู่ในระบบเงินของกรุงธนบุรี ทั้งจากการค้าและสงคราม ในจดหมายเหตุกรมหลวงนรินทรเทวี ได้บันทึกถึงเหตุการณ์ในสมัยธนบุรีซึ่งเกิดกรณีเงินหายจากท้องพระคลัง 2,000 เหรียญ เงินนั้นหนักหนึ่งบาทสามสลึงหนึ่งเฟื้อง "...เงินในคลังหาย ๒,๐๐๐ เหรียญ เหรียญละหนึ่งบาทสามสลึงหนึ่งเฟื้อง แพรเหลือง ๑๐ ม้วน รับสั่งเรียกหาไม่ได้" เงินที่หายไปนี้สันนิษฐานว่าเป็นเงินตราของสเปน เพราะน้ำหนักเงินหนักหนึ่งบาทสามสลึงหนึ่งเฟื้อง ตรงกับเหรียญเงินของสเปนในสมัยพระเจ้าคาร์โลสที่ 3 ซึ่งครองราชย์ในช่วงระยะเวลาเดียวกับสมเด็จพระเจ้าตากสิน⁷⁰ และเป็นสกุลเงินที่ใช้กันอย่างกว้างขวางในเอเชียช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 17-18 คำว่า "เหรียญ" ที่ใช้นั้นก็แผลงมาจากคำว่า "เรียล" ของสเปน⁷¹

อย่างไรก็ตาม แม้จะมีเงินพดด้วงจากสมัยอยุธยาและเงินของอาณาจักรหรือเมืองอื่นมาใช้ในระบบ แต่เป็นไปได้ว่าจะไม่เพียงพอต่อความต้องการ โดยเฉพาะเมืองที่กำลังพัฒนาทางเศรษฐกิจอย่างกรุงธนบุรีซึ่งมีการใช้จ่ายในด้านต่างๆสูง ซึ่งเมื่อพิจารณาดูแล้ว ไม่น่าจะเป็นไปได้ว่าไม่มีการตราพดด้วงขึ้นมาใหม่ เนื่องจากจำนวนเงินพดด้วงที่เหลือจากสมัยอยุธยาไม่น่าจะมีปริมาณเพียงพอต่อสภาพบ้านเมืองที่รายจ่ายมากขนาดนั้น อีกทั้งการค้ายังขยายตัวในเวลาอันรวดเร็ว แม้ว่าในบางครั้งสมเด็จพระเจ้าตากสินจะมีได้จ่ายค่าสินค้าเป็นตัวเงิน แต่เป็นการแลกเปลี่ยนสินค้าแทน เช่นการจ่ายค่าตีบุกด้วยปืน ในราคาตีบุก 1 ภาวรา ต่อปืน 6 กระบอก และ

⁶⁹ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 39 (จดหมายเหตุของพวกคณะบาทหลวงฝรั่งเศสซึ่งเข้ามาครั้งกรุงศรีอยุธยาตอนแผ่นดินพระเจ้าเอกทัศกับครั้งกรุงธนบุรีและครั้งรัตนโกสินทร์ตอนต้น), หน้า 93.

⁷⁰ กรมธนารักษ์, วิวัฒนาการเงินตราไทย (กรุงเทพฯ: สำนักบริหารเงินตรา กรมธนารักษ์, 2545), หน้า 48.

⁷¹ บุญเกิด ออกคำ, เรื่องน่ารู้เกี่ยวกับเงินตรา เหรียญกษาปณ์ ธนบัตรและทุนสำรองเงินตรา (กรุงเทพฯ: เจริญวิทย์การพิมพ์), หน้า 40.

การแลกเปลี่ยนฝางกับปิ่นจากบริษัทอินเดียตะวันออกของฮอลันดา⁷² แต่ตัวเงินตราก็ยังมีความจำเป็นสำหรับการใช้จ่ายในระบบการค้า โดยเฉพาะการค้าภายในซึ่งเป็นการค้าในระดับพื้นฐาน

เงินพดด้วงที่ใช้ในสมัยธนบุรีมี 6 ขนาด คือ บาท ครึ่งบาท สลึง เฟื้อง สองไพ ไพ⁷³ และยังคงใช้ระบบเดียวกับเงินตราในสมัยอยุธยา ซึ่งประกอบด้วยเงินพดด้วงและเบี้ยหยอ⁷⁴

ลักษณะของเงินที่ใช้ในสมัยธนบุรี เนื้อตราทำด้วยเงิน ส่วนตราที่ใช้ตอกเงิน ตราแรกเป็นตราแผ่นดิน ใช้สัญลักษณ์ตราจักรเหมือนสมัยอยุธยา แต่ได้มีการปรับปรุงจักร ให้มีลักษณะแบบจักรที่เป็นเทพอาวุธมากขึ้น⁷⁵ ส่วนตราที่สองนั้น ยังคงมีข้อสันนิษฐาน 2 ความเห็น⁷⁶ คือ ความเห็นที่หนึ่ง สันนิษฐานว่าตรารัชกาลเป็นตราตรีได้แก่ A. Marques Pereira , Joseph Hass , หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ , สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ ดำรงราชานุภาพ ซึ่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ ทรงเห็นว่า

“มีเค้าแต่ว่าตราเงินครั้งกรุงธนบุรีใช้รูปตรีศูล เพราะตัวตราเหล็กสำหรับตียังอยู่ในพระคลังมหาสมบัติด้วยกันกับตราเหล็กที่ใช้ในกรุงรัตนโกสินทร์”

และหลวงบริบาลบุรีภัณฑ์กล่าวไว้ในปาฐกถาเรื่องเงินตราสยามว่า

“ตราตรีว่ากันว่าเป็นตราครั้งรัชกาลที่ 1 ใช้คราวเดียวกันกับตราบัวและว่ามีถึงสองชนิด แต่เมื่อได้สอบตราที่โรงษาปณ์แล้วไม่

⁷² ธีรวัต ฒ ป้อมเพชร, “จดหมายจากพิพัตทโกษาถึงบริษัทอินเดียตะวันออกของฮอลันดา (ค.ศ.1769),” รวมบทความประวัติศาสตร์ 8 (กุมภาพันธ์ 2529): 38-39.

⁷³ บุญเกิด งอกคำ, เรื่องน่ารู้เกี่ยวกับเงินตรา เหรียญกษาปณ์ ธนบัตรและทุนสำรองเงินตรา, หน้า 42-43.

⁷⁴ ธนาคารนครชน, ตำนานเงินตราไทย (กรุงเทพฯ: ธนาคารนครชน, 2536), หน้า 95.

⁷⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 95.

⁷⁶ วิสุทธิ์ นาคสกุล, พดด้วงและเหรียญกษาปณ์ไทยถึงยุคกรุงธนบุรี (กรุงเทพฯ: อักษรสยามการพิมพ์, 2526), หน้า 64-65.

มีตราตรีทั้งสองอย่าง จึงทราบว่ตราตรีไม่ใช่ของรัชกาลที่ 1
สันนิษฐานกันว่าเป็นตราของพระเจ้ากรุงธนบุรี”⁷⁷

ความเห็นที่สอง สันนิษฐานว่า เป็นตราทวิภู เป็นความเห็นของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ซึ่งกล่าวว่เป็นตราล้อมสองแฉก(ทวิภู) กับตราจักร ส่วนตราแผ่นดินเป็นตราจักร ส่วนตรารัชกาล เป็นตราตรี⁷⁸

และจากข้อสันนิษฐานนี้เอง ที่ทำให้ Reginald Le May สันนิษฐานว่ในสมัยกรุงธนบุรี ไม่มีการผลิตเงินพดด้วงประจำรัชกาลขึ้นมาใช้ เพราะไม่สามารถหาตราทวิภูพบ แสดงว่ไม่มีตัวตน และเมื่อกระทรวงการคลังมหาสมบัติมอบเครื่องใช้ทำตราให้แก่พิพิธภัณฑิ์ ไม่พบตราตรี และประการสุดท้ายเงินตราตรีมีรอยค้อนเคียวเหมือนกับสมัยอยุธยา⁷⁹

ถึงแม้ว่สมัยธนบุรีจะมีระยะเวลาเพียงสั้นๆ แต่ก็ไม่น่าเป็นไปได้ว่ไม่มีการผลิตเงินตราออกมาใช้ เนื่องจากสมัยธนบุรีเป็นสมัยหนึ่งที่มีการใช้จ่ายสูง การขยายตัวของเมือง การขยายตัวของประชากร และการขยายตัวของการค้าล้นนเป็นปัจจัยที่ทำให้เกิดการใช้จ่ายจำนวนมาก เป็นไปไม่ได้ที่จะไม่มีการผลิตเงินตราขึ้นมาใหม่ นอกจากนั้นในพ.ศ.2317 ได้เกิดคดียการปลอมตอกตราพดด้วงขึ้น การปลอมนี้่น่าจะเป็นการปลอมตราซึ่งออกมาใช้ใหม่ จึงเชื่อได้ว่มีการผลิตเงินตราขึ้นใช้ แสดงให้เห็นถึงการขยายตัวทางเศรษฐกิจในสมัยธนบุรี

2) คดีที่เกี่ยวกับเงินตรา

ในสมัยกรุงธนบุรี พ.ศ.2317 ได้มีคดีความผิดอันเกี่ยวกับการปลอมเงินเกิดขึ้น โดยทำการปลอมตอกตราพดด้วง ซึ่งเกิดขึ้นที่บ้านระแหง ขณะที่สมเด็จพระเจ้าตากสินประทับอยู่ ณ พระตำหนักสวนมะม่วงโดย

⁷⁷ ธนาคารนครพน, ตำนานเงินตราไทย, หน้า 95.

⁷⁸ ยุวดี เฉลยทรัพย์, ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจและการคลังไทย (สมัยสุโขทัย – รัตนโกสินทร์ ตอนต้น) (ปทุมธานี: ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะวิชามนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์, 2531), หน้า 238.

⁷⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 238.

“ จมื่นสรรเพ็ชร์ภูภักดีกราบทูลว่า ขุนอินทรไกรลาศ นายสา
ปีพาทย์ นายน้อยชินะ คบกันลอบลักทำเงินตอกตราพดด้วงให้
ผิดด้วยพระราชกำหนด พิจารณาเป็นสัจแล้ว ให้ประหารชีวิต
เสียบไว้หน้าบ้านระแหง”⁸⁰

สมเด็จพระเจ้าตากสินได้ลงพระราชอาญาประหารชีวิตผู้กระทำความผิด ต่อมา
ในสมัยสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ได้ออกกฎหมายการลงโทษผู้ปลอมตราพดด้วง โดยการ
เขียน การตัดนิ้วและการลักหน้า* การปลอมตราพดด้วงในสมัยธนบุรี ได้แสดงให้เห็นถึงการ
ขยายตัวทางเศรษฐกิจ ซึ่งส่งผลให้มีการผลิตเงินตราประจำรัชกาลขึ้นมาใช้เพื่อรองรับความ
ต้องการ ดังนั้นการลงโทษผู้ปลอมตราพดด้วง ใน พ.ศ.2317 จึงขัดกับความเห็นของ Le May ที่ว่า
ในสมัยกรุงธนบุรี ไม่มีการผลิตเงินพดด้วงประจำรัชกาลขึ้นมาใช้

แรงงาน

แรงงานเป็นพื้นฐานหลักของเศรษฐกิจ จำนวนประชากรในแต่ละเมืองสามารถ
บอกได้ถึงความมั่นคงและพลังการผลิตของเมือง เนื่องจากแรงงานมีหน้าที่เป็นทั้งแรงงานของรัฐ
แรงงานของขุนนาง เป็นเกษตรกรผู้ผลิต เป็นผู้ทำการค้าในระดับซื้อขายแลกเปลี่ยน เป็นผู้เสียภาษี
อากรให้แก่รัฐ และเป็นทหารในยามสงคราม อาจกล่าวได้ว่าประชากรเป็นตัวบ่งชี้ความอยู่รอดและ
การพัฒนาของอาณาจักร ผู้ปกครองจึงต้องพยายามรวบรวมและควบคุมแรงงานเหล่านี้ไว้ให้ได้
มากที่สุด⁸¹

1) การระดมประชาชนเข้าสู่เมืองธนบุรี

⁸⁰ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65(พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ และ
จดหมายเหตุรายวันทัพสมัยกรุงธนบุรี), หน้า 73.

* รายละเอียดดูใน ภาคผนวก

⁸¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า 408.

ในช่วงเริ่มสร้างกรุงธนบุรี ประชาชนจำนวนมากกระจัดกระจายไร้ที่อยู่ อย่างที่เรียกว่าบ้านเมืองเป็นจลาจล บางส่วนถูกทัพพม่าจับเป็นเชลย บางส่วนหนีกระจ่ายเข้าป่า บางส่วนตั้งตัวเป็นชุมชนอิสระ และอีกเป็นจำนวนมากที่เสียชีวิตเพราะสงครามและความอดอยาก ผู้ที่รอดชีวิตนั้นต่างมีสภาพอ่อนแอ ไม่สามารถช่วยเหลือตัวเองได้ พระราชพงศาวดารบันทึกลงไว้ว่า

“ จุลศักราช 1130 ปีชวดสัมฤทธิ์ศก ทอดพระเนตรเห็น
อัฐริกเวรพีศคนทั้งปวงอันถึงพิบัติซีพตายด้วยทพพลภิกษะ โจระ
โรคะ สุขุมกองอยู่ดูหนึ่งภูเขา และเห็นประชาชนซึ่งลำบากอด
อยาก มีรูปร่างดูหนึ่งเปรตปีศาจพึงเกลียด”⁸²

สมเด็จพระเจ้าตากสินต้องพยายามอย่างยิ่งที่จะรวบรวมประชาชนที่แตกหนีสงครามกระจัดกระจายไปกลับมาตั้งถิ่นฐานอยู่ในกรุงธนบุรี รวมทั้งการรวบรวมชุมชนต่างๆ ที่แยกตัวเป็นอิสระหลังกรุงศรีอยุธยาแตก ให้มาขึ้นกับกรุงธนบุรี โดยการจูงใจวิธีต่างๆ ซึ่งอาจแบ่งได้เป็นสองช่วง

1.1 การเพิ่มแรงงานช่วงต้นกรุงธนบุรี

- กวาดต้อนราษฎรจากกรุงศรีอยุธยา

หลังจากตัดสินใจจะย้ายเมืองธนบุรีเป็นที่ประทับ ละทิ้งกรุงศรีอยุธยาซึ่งเสียหายมากแล้ว สมเด็จพระเจ้าตากสินโปรดให้ทำการกวาดต้อนประชาชนจากกรุงศรีอยุธยาที่ยังรอดชีวิตไปตั้งถิ่นฐานในกรุงธนบุรี

⁸² ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65 (พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ และจดหมายเหตุรายวันทัพสมัยกรุงธนบุรี), หน้า 29.

“แล้วตรัสสั่งให้เลิกกองทัพกวาดต้อนราษฎร และสมณ
พราหมณ์ทั้งปวงกับทั้งโบราณชาติยวงศ์ซึ่งเหลืออยู่นั้น ก็
เสด็จกลับมาตั้งอยู่ ณ เมืองธนบุรี”⁸³

- เกลี่ยกลุ่มขุนนางและพระราชวงศ์ที่ลพบุรี

ก่อนกรุงศรีอยุธยาจะแตกนั้น ได้มีพระราชวงศ์บางส่วน พร้อมทั้งขุนนาง หนีภัย
สงครามไปอยู่ ณ เมืองลพบุรี เมื่อสมเด็จพระเจ้าตากสินตัดสินพระทัยประทับ ณ เมืองธนบุรี จึงได้
แต่งคนไปเกลี่ยกลุ่มขุนนางและเชื้อพระวงศ์เหล่านี้กลับมาอยู่กรุงธนบุรี “อนึ่ง แต่งให้ขึ้นไปเกลี่ย
กลุ่มเมืองลพบุรีสำเร็จแล้ว จึงให้รับบูรณชาติยวงศา ซึ่งได้ความลำบาก กับทั้งพระบรมวงศ์ลง
มาทะนุบำรุงไว้ ณ เมืองธนบุรี”⁸⁴ เป็นไปได้ว่าเชื้อพระวงศ์และขุนนางเหล่านี้ต้องมีข้าไพร่ส่วนหนึ่ง
อยู่ การได้คนเหล่านี้กลับมาอยู่กรุงธนบุรี นอกจากจะทำให้ได้กำลังข้าไพร่แล้ว ยังทำให้ได้
ความชอบธรรมในการตั้งตัวเป็นกษัตริย์ของพระองค์ และการฟื้นฟูขนบธรรมเนียมในพระราชวังซึ่ง
มีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา

- จูงใจให้หัวหน้าชุมนุมต่างๆ ที่แยกตัวออกไปมาสวามิภักดิ์

ในช่วงก่อนการเสียกรุงศรีอยุธยา และในช่วงเวลาที่พระยาตากรวบรวมอำนาจ
ขึ้นมาเป็นใหญ่ นั้น หัวเมืองต่างๆ ได้แตกออกเป็นชุมนุมย่อยๆ จำนวนมาก นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้
กล่าวถึงการปกครองของกรุงศรีอยุธยาก่อนการเสียกรุงว่า

“การรวมกลุ่มกันเพื่อรักษาตัวให้รอดปลอดภัยนั้นระบอบทั่วไป
มาตั้งแต่ก่อนจะเสียกรุงแล้ว ส่วนใหญ่ของกลุ่มเหล่านี้หาก
เกิดขึ้นเกิดก่อนกรุงแตก ก็มักจะตัดตนเองขาดจากรัฐบาล

⁸³ พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับสมเด็จพระบรมราชาที่ 4, หน้า 36.

⁸⁴ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65 (พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ และ
จดหมายเหตุรายวันทัพสมัยกรุงธนบุรี), หน้า 29.

อยุธยาไปแล้ว เพราะไม่เชื่อว่าจะมีใครมาคุ้มครองหรือลงโทษ
ตนได้อีก และเพราะมีความจำเป็นในการปล้นสะดมด้วย”⁸⁵

ชุมนุมต่างๆ เหล่านี้ตั้งตนเป็นอิสระ มีกองกำลังของตนเอง แต่ก็ไม่อาจเรียกได้ว่าเป็นกองทัพ จึงไม่ยากนักที่จะกลับมาขึ้นกับกรุงธนบุรี เนื่องจากการปกครองในสมัยธนบุรีนั้น เป็นไปอย่างหลวมๆ กล่าวคือ ผู้นำชุมนุมนั้นอาจขึ้นกับกรุงธนบุรีเพียงแต่ชื่อ แต่ยังสามารถมีอำนาจในอาณาเขตของตนอย่างสมบูรณ์ โดยที่รัฐไม่มีอำนาจเข้าไปแทรกแซงมากนัก การปกครองและการเมืองในแผ่นดินก็ยังมีลักษณะเป็นการปกครองและการเมืองชุมนุมอยู่นั่นเอง⁸⁶ หลังการปราบดาภิเษกแล้วได้มีชุมนุมต่างๆ เข้ามาสวามิภักดิ์เป็นจำนวนมาก ซึ่งสมเด็จพระเจ้าตากสินได้พระราชทานตำแหน่งขุนนาง เงินทองและเสื้อผ้า แก่หัวหน้าชุมนุมนั้นๆ ดังที่พบในพระราชพงศาวดาร

“ครั้งนั้นหมู่คนอาสาตั้งยี่อาธรรมซึ่งคุมพรรคพวกตั้งอยู่กระทำ
โจรกรรม ณ หัวเมืองเอก โท ตริ จัตวา มิได้เชื่อพระบรมมธิคุณ
และตั้งตัวเป็นใหญ่ขึ้น ก็บันดาลให้สยบสยของพองเคียรเกล้า
ชวนกันนำเครื่องราชบรรณาการต่างๆ เข้ามาถวายเป็นอันมาก
ทรงพระกรุณาพระราชทานเงินทองเสื้อผ้าฐานาคักดีโดยสมควร
คุณานุรูป ให้ถือน้ำพิพัฒน์สังข์”⁸⁷

- แต่งตั้งเจ้าเมืองกรมการไปเกลี้ยกล่อมประชาชนที่แตกกระจายไป

เมื่อปราบดาภิเษกแล้ว สมเด็จพระเจ้าตากสินจึงจัดระเบียบการปกครองภายใน โดยได้ทรงแต่งตั้งขุนนางในตำแหน่งต่างๆ ให้ครบตามแบบที่เคยมีมา แล้วทรงโปรดให้

⁸⁵ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า 39.

⁸⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 223.

⁸⁷ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65 (พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ และจดหมายเหตุรายวันทัพสมัยกรุงธนบุรี), หน้า 32.

“ เจ้าเมืองกรมการให้ออกไปครองหัวเมืองใหญ่น้อย ซึ่งอยู่ในพระราชอาณาเขตใกล้ๆนั้นทุกๆเมือง ให้ตั้งเกลี้ยกล่อมสั่งสอนอาณาประชาราษฎร์ ซึ่งแตกฉานชานเข็นไปนั้นให้กลับมาอยู่ตามภูมิลำเนาเหมือนแต่ก่อนทุกบ้านทุกเมือง”⁸⁸

ขุนนางที่ทรงแต่งตั้งออกไปตามหัวเมืองนั้น เป็นการจัดระเบียบการปกครองตามหัวเมือง เพื่อการควบคุมกำลังคน และเพื่อให้ไพร่ที่หนีกระจายไปได้กลับมาเข้าสังกัด

- แจกอาหารและเสื้อผ้า ตั้งโรงงาน

ปัญหาความอดอยากตั้งแต่ครั้งก่อนกรุงศรีอยุธยาแตก จนถึงเริ่มสร้างกรุงธนบุรี เป็นปัญหาใหญ่ของสมเด็จพระเจ้าตากสิน ในการเลี้ยงดูประชาชน ในช่วงเริ่มตั้งกรุงธนบุรีจึงต้องพระราชทานอาหาร ตั้งโรงงานและเสื้อผ้าเลี้ยงราษฎรที่อดอยาก วิธีนี้เป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้ราษฎรมากมายมากกว่าหมื่นคนหลังไหลกันเข้า เพื่อรับพระราชทาน ในพระราชพงศาวดารบันทึกว่า

“ด้วยขัตติยวงศา สมณจารย์เสนาบดีอาณาประชาราษฎร์
 ยาจกฉวนพิทคนโซนาถาทัวทุกเสมามณฑล เกลื่อนกล่นกันมา
 รับพระราชทานมากกว่า ๑๐, ๐๐๐”⁸⁹

ในจำนวนประชาชนกว่าหมื่นคนที่เข้ามารับพระราชทานอาหารนี้ อาจไม่ใช่คนกลุ่มใหม่ที่เพิ่งอพยพเข้ามาอยู่กรุงธนบุรีทั้งหมด ส่วนหนึ่งอาจเป็นประชาชนกลุ่มเดิมซึ่งเป็นอยู่ในพระราชอำนาจของสมเด็จพระเจ้าตากสินอยู่แล้ว

1.2 การเพิ่มแรงงานจากสงคราม

⁸⁸ พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับสมเด็จพระบรมราชาที่ 4, หน้า 37.

⁸⁹ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65 (พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ และจดหมายเหตุรายวันทัพสมัยกรุงธนบุรี), หน้า 30.

สมัยธนบุรีมีสงครามรวมทั้งสิ้น 19 ครั้ง แรงงานที่ได้จากสงครามเหล่านี้มีลักษณะต่างๆกันไป อาจแบ่งได้เป็น 4 ลักษณะ

- ปล่อยประชาชนไว้ในภูมิภาคเดิม

การปล่อยประชาชนไว้ในภูมิภาคเดิมนี่ สมเด็จพระเจ้าตากสินจะแต่งตั้งขุนนางที่ไว้พระทัยได้ให้ครองเมืองนั้นๆ เพื่อเป็นการควบคุมกำลังคน เช่นในคราวสงครามชุมนุมเจ้าพระฝาง หลังจากได้ชัยชนะแล้ว สมเด็จพระเจ้าตากสินได้จัดระเบียบการปกครองเมืองพิษณุโลก โดยทำการสำรวจไพร่พลไปในเวลาเดียวกัน

“บรรดาหัวเมืองใหญ่นั้นโปรดให้เจ้าพระยายมราช เป็นเจ้าพระยาสุรสีห์ อยู่ครองเมืองพระพิษณุโลก ประมวลไพร่พลเมืองอยู่หมื่นห้าพัน ให้พระยาพิชัยราชาเป็นเจ้าพระยาสุวรรณคโลก มีไพร่พลเมืองอยู่เจ็ดพัน ให้พระยาสีหราชเดโช เป็นพระยาพิชัย มีไพร่พลเมืองอยู่เก้าพัน ให้พระยาทำยนน้ำ เป็นพระยาสุโขทัย มีไพร่พลเมืองอยู่ห้าพัน ให้พระยาสุรบดินทร์ เป็นพระยากำแพงเพชร ให้พระยาอนุรักษ์ภูธร เป็นพระยานครสวรรค์ ทั้งสองเมืองนั้นมีไพร่พลเมืองเมืองละสามพันเศษ และเมืองเล็กเมืองน้อยทั้งปวงนั้น ก็โปรดให้ขุนนางผู้น้อย ซึ่งมีความชอบไปครองทุกๆเมือง”⁹⁰

จากจำนวนข้างต้น เท่ากับหัวเมืองฝ่ายเหนือ มีกำลังทั้งสิ้นประมาณ 42,000 คน อาจกล่าวได้ว่าเป็นจำนวนแรกที่มีมากกว่ากำลังของกรุงธนบุรีเองเสียอีก ในช่วงแรกนี้ สมเด็จพระเจ้าตากสินมิได้กวาดต้อนแรงงานเข้าสู่ตัวเมืองกรุงธนบุรี แต่ปล่อยให้อยู่ตามหัวเมืองต่างๆ เช่นเดิม สาเหตุที่มีได้กวาดต้อนกำลังคนเหล่านี้เข้ามายังกรุงธนบุรี น่าจะมาจากความต้องการเก็บส่วยเพื่อเป็นสินค้า เนื่องจากหัวเมืองฝ่ายเหนือเป็นบริเวณที่มีสินค้าประเภทของป่าอยู่จำนวนมาก (รายละเอียดในบทที่ 5) และยังเป็นประโยชน์ในการป้องกันตัวเองของหัวเมืองต่างๆ รวมทั้งเป็น

⁹⁰ พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับสมเด็จพระบรมราชาที่ 4, หน้า 70.

ประโยชน์ในการเกณฑ์ไพร่พลของกรุงธนบุรีในยามสงครามอีกด้วย นอกจากนี้สาเหตุสำคัญอีกประการหนึ่งคือ กรุงธนบุรีในเวลานั้นยังไม่สามารถผลิตอาหารในปริมาณที่มากพอจะเลี้ยงคนจำนวนมากขนาดที่จะกวาดต้อนคนจากหัวเมืองฝ่ายเหนือไปอยู่ได้

- การกวาดต้อนราษฎรจากหัวเมืองสู่กรุงธนบุรี

การกวาดต้อนราษฎรจากหัวเมืองสู่กรุงธนบุรี เป็นมาตรการป้องกันพระนครจากสงครามในขั้นสุดท้าย เมื่อไม่สามารถรักษาหัวเมืองไว้ได้แล้ว ในคราวศึกอะแซหุ่นกี้ หัวเมืองทางเหนือซึ่งถือได้ว่ามีประชากรหนาแน่นนั้นไม่สามารถต้านทานกองทัพพม่าไว้ได้ สมเด็จพระเจ้าตากสินจำเป็นต้องกวาดต้อนราษฎรลงมาอยู่กรุงธนบุรี เพราะนอกเหนือจากกวาดต้อนมาเพื่อเป็นกำลังในการป้องกันกรุงธนบุรีแล้ว อีกสาเหตุหนึ่งคือหากปล่อยกำลังคนไว้ที่หัวเมือง พม่าอาจกวาดต้อนไปเป็นเชลย

เมื่อทัพพระยาพลเทพ หลวงเนาโชติ จมื่นเสมอใจราช นำทัพตามตีพม่าที่หนีไปทางเพชรบูรณ์ ได้ทรงรับสั่งว่า

“ถ้าพม่ายกไปติด พอดีฉันได้ให้ด่านไว้ ถ้าเหลือกำลังให้ผ่อนครอบครัวเสบียงอาหารลงไปกรุง”⁹¹ และเมื่อเสด็จถึงนครสวรรค์ ได้มีรับสั่งให้ “แจกกฎหมายสำหรับทัพทุกกอง ถ้าไพร่ตามนายมิทันให้ฆ่าเสีย”⁹²

อย่างไรก็ตามในสงครามครั้งนี้ มิได้ทรงกวาดต้อนราษฎรมาทุกหัวเมืองเหมือนนโยบายการป้องกันทัพพม่าเมื่อครั้งสมเด็จพระนเรศวร “แต่เมืองใดที่เจ้าเมืองพอจะคุมกำลังกันไว้ได้ อาจใช้เป็นฐานสำหรับเกลี้ยกล่อมผู้คนพลเมืองที่หลบหนีก็โปรดให้กลับไปตั้งเมืองเดิม เพื่อเกลี้ยกล่อมไพร่บ้านพลเมือง เช่นเมืองพิชัยและเมืองพิษณุโลก”⁹³

⁹¹ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65 (พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ และจดหมายเหตุรายวันทัพสมัยกรุงธนบุรี), หน้า 107.

⁹² เรื่องเดียวกัน.

⁹³ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า 407-408.

อาจกล่าวได้ว่าสงครามในครั้งที่เรียกว่าศึกอะแซหุ่่นกี้⁹⁴ ได้มีส่งผลต่อเศรษฐกิจของกรุงธนบุรีอย่างมาก เพราะนอกเหนือจากปริมาณแรงงานในภาคกลางจะหนาแน่นขึ้นแล้ว ปริมาณสินค้าที่เป็นสินค้าออกก็เพิ่มขึ้นด้วย

- การกวาดต้อนเชลยศึก

การกวาดต้อนเชลยศึกในสงคราม นอกจากเพื่อนำมาเป็นแรงงานในกรุงธนบุรีแล้ว ยังทำเพื่อความปลอดภัยป้องกันการแข็งเมือง หรือถูกกวาดต้อนไปจากการเข้าตีของเมืองอื่น สมเด็จพระเจ้าตากสินได้โปรดให้กวาดต้อนเชลยจากการเข้าตีคร้วเขมรปากคลองมักสา⁹⁴ หลังจากนั้น เมื่อทรงพิจารณาว่าเมืองพุทไธมาศนั้น ยากแก่การรักษารวมทั้งต้องใช้ไพร่พลจำนวนมาก จึงโปรดให้เลิกทัพ “จึงดำรัสว่าเมืองพุทไธมาศอยู่ล่อแหลมนัก จะรักษาไว้เป็นอันยากป่วยแรง ทเกล้าทหาร จึงโปรดให้มีท้องตราออกไปว่า ให้พระยาราชานครศรีฐิตเมืองพุทไธมาศเสียเกิดอย่าอยู่รักษาเลย ให้เลิกทัพกลับเข้ามารับราชการ ณ กรุงดังก่า ครั้นพระยาราชานครศรีฐิตได้แจ้งในท้องตรารับสั่งแล้ว ก็กวาดครอบครัวลงเรือใหญ่หน่อย แล้วเลิกกองทัพจีนกลับเข้ามา ณ กรุงตามพระราชกำหนดให้หานั้น⁹⁵ อย่างไรก็ตามการกวาดต้อนเชลยศึกครั้งใหญ่ที่สุดนั้น ได้แก่การกวาดต้อนเชลยครั้งตีกรุงศรีสัตนาคนหุต ซึ่งได้ทรัพย์สมบัติและเชลยศึกจำนวนมาก⁹⁶ บาทหลวงฝรั่งเศสซึ่งอยู่ในเมืองธนบุรีในขณะนั้นได้กล่าวถึงการกวาดต้อนเชลยชาวลาวเข้ามาในครั้งนั้นว่ามีกรกวาดต้อนเชลยมากกว่าสามหมื่น แต่ความยากลำบากในการเดินทางทำให้เชลยสงครามเหล่านี้ตายเสียมากกว่าครึ่ง⁹⁷ ดังนั้นจึงเหลือเชลยศึกที่กลายเป็นแรงงานให้กรุงธนบุรีประมาณ 10,000 – 15,000 คน

- การเข้าสวามิภักดิ์

⁹⁴ พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับสมเด็จพระบรมราชาที่ 4, หน้า 84.

⁹⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 88.

⁹⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 186.

⁹⁷ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 39 (จดหมายเหตุของพวกคณะบาทหลวงฝรั่งเศสซึ่งเข้ามาครั้งกรุงศรีอยุธยาตอนแผ่นดินพระเจ้าเอกทัศกับครั้งกรุงธนบุรีและครั้งรัตนโกสินทร์ตอนต้น), หน้า 150.

การเข้าสวามิภักดิ์นี้ต่างจากหัวหน้าชุมนุมต่างๆ เพราะเป็นการเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารโดยตรง โดยหวังความคุ้มครองจากกรุงธนบุรี กลุ่มแรกคือครอบครัวมอญ นำโดยพระยาแจ้ง ซึ่งหนีพม่ามาสวามิภักดิ์พร้อมกำลังทหารประมาณ 3,000 คน มาช่วยรบพม่า สมเด็จพระเจ้าตากสิน

“ให้ข้าหลวงไปรับมาถึงพระนครพร้อมกันแล้ว ทรงพระกรุณาให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ ณ แขวงเมืองนนทบุรี เมืองสามโคกบ้าง แต่จกรรจจัดไว้สามพันโปรดให้หลวงบำเรอศักดิ์ศรีกรุงเก่าเป็นเชื้อรามัญ ให้เป็นพระยารามัญวงศ์ เรียกว่าจักรีมอญควบคุมมอญใหม่ทั้งสิ้น และโปรดให้พระราชทานตราภูมิคุ้มห้ามสรรพากรขนอนตลาดทั้งปวงให้ค้าขายทำมาหากินเป็นสุข”⁹⁸

อีกกลุ่มหนึ่งคือครอบครัวลาว ผู้นำคือพระวอ ซึ่งหนีกองทัพพม่าและกองทัพลาวมาสวามิภักดิ์ ในพ.ศ.2321 พระวอให้ท้าวเพี้ยถือศุภอักษรและเครื่องบรรณาการมายังพระยานครราชสีมา พระยานครราชสีมาจึงส่งต่อมายังกรุงธนบุรี สมเด็จพระเจ้าตากสินจึงพระราชทานสิ่งตอบแทนไปแก่พระวอ แล้วให้ตั้งบ้านเรือน ณ ตำบลดอนมดแดง⁹⁹ ถึงแม้ว่ากลุ่มคนนี้จะอยู่ห่างไกลออกไปจนยากแก่การดึงแรงงานมาใช้ในกรุงธนบุรีเหมือนกลุ่มของพระยาแจ้ง แต่โดยทางทฤษฎีแล้ว ถือได้ว่าคนของพระวอกลุ่มนี้อยู่ใต้พระราชอำนาจของสมเด็จพระเจ้าตากสิน และอยู่ในพื้นที่ที่สามารถเรียกเก็บส่วยได้

2) แรงงานสมัยธนบุรี

แรงงานไพร่และทาส

คำว่า “ไพร่” เป็นคำที่ใช้เรียกชนชั้นถูกปกครองหรือประชาชนมาตั้งแต่สมัยโบราณ พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542 ให้ความหมายของคำว่า “ไพร่” ว่า

⁹⁸ พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับสมเด็จพระบรมราชาที่ 4, หน้า 108.

⁹⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 181.

ชาวเมือง, พลเมืองสามัญ¹⁰⁰ อัคราภิธานศรีปัท ให้ความหมายว่า “คนราษฎรที่เป็นเขาเมือง มิใช่ขุนนาง เป็นแต่พลเรือน”¹⁰¹ ไพร่จึงน่าจะหมายถึงสามัญชนโดยทั่วไป ที่มีได้เป็นมูลนายและมีได้เป็นทาสแต่ต้องขึ้นสังกัดต่อมูลนายตามกรมกองแห่งใดแห่งหนึ่ง มีหน้าที่มาเข้าเวรรับราชการตามระยะเวลาที่กฎหมายกำหนดทุกปี มิฉะนั้นก็ต้องเป็นพวกที่ส่งเงินหรือสิ่งของแทนแรงงาน¹⁰² อัญชลี สุสาย์ณห์ อธิบายว่า

“ความเป็นไพร่มีมาแต่กำเนิด แต่จะได้รับการจัดขึ้นสังกัดตามกรมกอง ก็ต่อเมื่อลูกหมู่ทั้งหญิงและชายอายุได้ ๙ ปีขึ้นไป “พระไอยการบานฉนง” ของกฎหมายตราสามดวงจะแจกแจงรายละเอียดว่า ลูกหมู่คนใด เพศใด จะขึ้นสังกัดข้างฝ่ายบิดามารดา”¹⁰³

ไพร่มีศักดินาตั้งแต่ 10-25 ไร่¹⁰⁴ โดยแบ่งออกเป็นไพร่หลวง ไพร่สม และไพร่ส่วย ระบบไพร่ในสมัยธนบุรีถูกรื้อฟื้นมาใช้ตั้งแต่ต้นรัชกาล โดยรับมาจากสมัยอยุธยา เพื่อเป็นเครื่องมือให้สมเด็จพระเจ้าตากสินสามารถควบคุมกำลังคนรวมทั้งบริหารราชการแผ่นดินได้

คลอริช เวลส์ ได้อธิบายหน่วยงานราชการที่ทำการควบคุมดูแลไพร่ ว่าแบ่งออกเป็น 2 ส่วนคือ ส่วนกลางและส่วนภูมิภาค โดยในส่วนกลาง หน่วยงานที่ควบคุมดูแลไพร่ได้แก่ กรมกลาโหม กรมมหาดไทย กรมท่า และกรมพระสุรัสวดี มีหน้าที่ทำบัญชีไพร่พลในพื้นที่ที่ตน

¹⁰⁰ พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2542. (กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊คพับลิเคชันส์, 2546), หน้า 807.

¹⁰¹ อัคราภิธานศรีปัทหมอปรัตเล, (พระนคร: องค์การคำครุสภา, 2512), หน้า 472.

¹⁰² ม.ร.ว.อดิน รพีพัฒน์, สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์, หน้า 70 และ 75.

¹⁰³ อัญชลี สุสาย์ณห์, ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 49.

¹⁰⁴ กฎหมายตราสามดวง, พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน มาตรา 28 เล่มหนึ่ง, หน้า 277.

รับผิดชอบ ในส่วนภูมิภาค ได้แก่เจ้าเมือง กรมการเมือง สัสดี นายหมวดและนายกอง ทำหน้าที่ควบคุมและเกณฑ์แรงงานไพร่¹⁰⁵

- ไพร่หลวง

ไพร่หลวงเป็นไพร่ที่ทำงานให้กับรัฐ ตั้งแต่เริ่มเข้าสังกัดไปจนถึงอายุ 70 ปี ระยะเวลาการเข้าเดือนของไพร่หลวงในสมัยธนบุรีคือ 6 เดือนเช่นเดียวกับสมัยอยุธยา¹⁰⁶ เนื่องจากความต้องการแรงงานสูงในช่วงการสร้างเมือง โดยไพร่หลวงจะเข้าเดือน วันเดือน เพื่อให้ไพร่มีเวลาออกไปทำนาทำไร่ของตนเอง อย่างไรก็ตาม ในสมัยธนบุรีเป็นสมัยที่มีแต่ศึกสงคราม ไพร่หลวงจึงโดนเกณฑ์ไปทำสงคราม บางครั้งกินระยะเวลาเป็นปี เช่นศึกอะแซหวนก็ ผลคือไพร่หลวงจึงไม่มีโอกาสไปทำงานของตัวเอง และไม่มีโอกาสในการทำการเกษตร ปัจจัยนี้จึงกระทบต่อเศรษฐกิจ ไพร่หลวงในสมัยธนบุรีทำงานหนักมาก เนื่องจากความต้องการแรงงานในการก่อสร้างเมือง และเป็นทหารในยามสงคราม หากว่างเว้นจากการสงครามก็ต้องเป็นแรงงานการผลิตด้านการเกษตรกรรมและยังต้องเสียภาษีให้กับรัฐ

- ไพร่สม

ไพร่สม เป็นไพร่ซึ่งขึ้นกับสังกัดมูลนาย โดยปกติทำงานให้มูลนายประมาณห้าเดือนครึ่ง และทำงานให้กับรัฐปีละ 1 เดือน¹⁰⁷ แต่ในสมัยธนบุรีไพร่สมต้องทำงานปีละหกเดือนเท่ากับไพร่หลวง¹⁰⁸ การเข้าสังกัดใช้เงื่อนไขเดียวกับไพร่หลวง ไพร่สมโดยปกติแล้ว จะไม่ทำงานหนักเท่าไพร่หลวง เพราะมูลนายให้การเลี้ยงดู ในขณะที่ไพร่หลวงต้องนำอาหารและเครื่องมือใน

¹⁰⁵ ควอวิช เวลส์. การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ. (กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, 2527) หน้า 84-95.

¹⁰⁶ สุวิทย์ ธีรศาสตร์, ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจการเมืองไทยตั้งแต่รัชสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ถึงรัชกาลที่ 3 พ.ศ.2310 – 2394, หน้า 25.

¹⁰⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 24.

¹⁰⁸ วุฒิชัย มูลศิลป์, "จากไพร่ฟ้าสู่ประชาชน," วารสารประวัติศาสตร์มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ (2546): 13.

การทำงานมาเอง อย่างไรก็ตามในสมัยธนบุรีไพร่หลวงและไพร่สมมีชีวิตไม่ต่างกันนัก เพราะเป็นช่วงเวลาที่ไม่มีสงคราม ไพร่สมต้องตามมูลนายไปรบเช่นเดียวกับไพร่หลวง นอกจากนั้นในเวลาที่ไม่มีสงคราม ขุนนางและไพร่ยังถูกเกณฑ์ให้ทำการก่อสร้าง เช่นการก่อสร้างกำแพงเมือง ใน พ.ศ. 2314 ¹⁰⁹ และถูกเกณฑ์ให้ทำนาใน พ.ศ. 2311 และ พ.ศ. 2319 ¹¹⁰ เพื่อรองรับความอดอยาก เนื่องจากการขยายตัวของประชากรในกรุงธนบุรี

ในสมัยธนบุรี ไพร่สมมีจำนวนมากกว่าไพร่หลวง เนื่องจากสมเด็จพระเจ้าตากสินได้โปรดให้ไพร่จำนวนมากขึ้นกับขุนนางที่พระองค์ไว้วางพระทัย ดังนั้นเมื่อมีการเกณฑ์กำลังในการสงครามหรือ งานก่อสร้าง ไพร่สมในสังกัดของขุนนางจึงถูกเกณฑ์เป็นหลัก ส่วนไพร่หลวงอาจมีไว้เพียงเข้าเวรรับราชการตามปกติ ¹¹¹

- ไพร่ส่วย

ไพร่ส่วย เป็นไพร่ที่ไม่ต้องมาเข้าเดือน หรือทำงานให้กับมูลนาย เนื่องจากสาเหตุต่างๆ เช่น ภูมิลำเนาอยู่ห่างไกล ไม่สะดวกต่อการเข้าเดือน แต่ต้องส่งของหรือเงินมาแทนในอัตราที่ค่อนข้างสูง ไพร่ส่วยมักจะส่งผลผลิตทางการเกษตร หรือของป่ามาให้กับรัฐ เนื่องจากเป็นของรัฐ ต้องการ จนกระทั่งบางครั้งอาจเกณฑ์ไพร่หลวงไปหาของป่าหรือเนื้อไม้ที่เป็นสินค้ามาให้แก่รัฐ เช่นในปลายสมัยอยุธยา ¹¹² มีผู้รู้ให้ความเห็นเรื่องไพร่ส่วยในสมัยธนบุรีไว้หลายท่านว่า ไพร่ส่วยในสมัยธนบุรีคงมีไม่มากนัก เนื่องจากความต้องการแรงงาน ¹¹³ แต่หากวิเคราะห์ว่าสมัยธนบุรี มีปัญหาในการควบคุมกำลังคนแล้ว ก็มีความเป็นไปได้สูงว่าจะมีไพร่ที่อยู่ในที่ห่างไกลเป็นจำนวนมาก ประกอบกับการวิเคราะห์จำนวนของป่าที่เป็นสินค้าส่งออก ซึ่งอยู่ในรายชื่อสินค้าบรรณาการ

¹⁰⁹ พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับสมเด็จพระบรมราชาที่ 4, หน้า 78.

¹¹⁰ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65(พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ และจดหมายเหตุรายวันทัพสมัยกรุงธนบุรี), หน้า 38 และ 110.

¹¹¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า 343.

¹¹² เรื่องเดียวกัน, หน้า 325.

¹¹³ สุวิทย์ ธีรศาสตร์, ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจการเมืองไทยตั้งแต่รัชสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ถึงรัชกาลที่ 3 พ.ศ.2310 – 2394, หน้า 27.

แล้ว¹¹⁴ จะเห็นได้ว่าไพร่ส่วยอาจมีอยู่ไม่น้อย เพราะคาดว่าของป่าเหล่านี้คงมีส่วนหนึ่งที่มาจากส่วย จึงอาจเป็นไปได้ว่าในช่วงเริ่มต้นสมัยกรุงธนบุรี ยังมีไพร่ส่วยไม่มากนัก จนกระทั่งปลายรัชสมัย การค้าเจริญขึ้น สงครามลดลง และแรงงานเพิ่มจำนวนขึ้น รัฐคงต้องการส่วยซึ่งสามารถเป็นสินค้าส่งออกได้มากขึ้น เนื่องจากไพร่ส่วยนิยมส่งของป่ามาแทนตัว¹¹⁵ อย่างไรก็ตาม ปริมาณส่วยที่ได้ย่อมขึ้นอยู่กับอำนาจรัฐธนบุรีว่ามีความสามารถควบคุมกำลังคนในแต่ละเมืองได้มากน้อยเพียงใดด้วย

โดยรวมแล้วไพร่ในสมัยธนบุรีมีชีวิตที่ยากลำบาก ห่างไกลจากคำว่า "ไพร่มีงมี" ตามทฤษฎีของสายชล วรรณรัตน์ เพราะเป็นช่วงของการตั้งเมืองใหม่ ความต้องการแรงงานมีมาก ไพร่จึงต้องทำงานหนักกว่าสมัยอื่น ประกอบกับการถูกเกณฑ์ไปสงครามจนไม่มีโอกาสได้ทำงานเลี้ยงตัวเอง ทำให้ไพร่ในสมัยธนบุรีไม่มีบทบาทมากนักในแง่ของการผลิตสินค้าเกษตรกรรม ต่างจากในสมัยอยุธยา ซึ่งมีการผลิตข้าวได้มากพอจะเลี้ยงคนในอาณาจักรและทำการส่งออกไปขายได้ แต่ในส่วนของไพร่ส่วย คาดว่าคงจะมีการส่งของป่ามาในปริมาณพอสมควร

- ทาส

ในสมัยธนบุรี ไม่มีหลักฐานเกี่ยวกับทาสมากนัก คาดว่าทาสที่มีโดยมากคือทาสเชลยศึก ซึ่งมาจากการกวาดต้อนเข้ามาหลังสงคราม เพื่อตัดกำลังของเมืองนั้นๆ ป้องกันการแข็งเมือง เนื่องจากความต้องการแรงงานในสมัยธนบุรีมีสูง ทาสเชลยศึกเหล่านี้ย่อมถูกเกณฑ์มาเพื่อเป็นแรงงานให้กับรัฐ โดยมากมักเป็นงานหนัก แต่บางครั้งสมเด็จพระเจ้าตากสินก็พระราชทานทาสเหล่านี้ให้แก่ขุนนางไว้ใช้งาน คนละ 4-6 ครอบครัว¹¹⁶ หรือถวายให้เป็นข้าวัด ส่วนไพร่ที่ขายตัวเป็นทาสนั้น วุฒิชัย มูลศิลป์ สันนิษฐานว่าการผ่อนปรนให้ไพร่หลวงที่เป็นทาสเหมือนในสมัย

¹¹⁴ อนุรักษ์ทร จันทวิษ, "ข้อเท็จจริงบางประการเกี่ยวกับประวัติศาสตร์อยุธยาถึงกรุงธนบุรี," วารสารมหาวิทยาลัยศิลปากร 24(พฤษภาคม 2523): 59.

¹¹⁵ อติศร หมวกพิมาย, "กรมท่ากับระบบเศรษฐกิจไทย : วิเคราะห์ระบบเศรษฐกิจไทยสมัยกรุงธนบุรีถึงสนธิสัญญาเบาริง พ.ศ.2310 -2398," (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2531), หน้า 122.

¹¹⁶ พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับสมเด็จพระบรมราชาที่ 4, หน้า 121.

สมเด็จพระเจ้าท้ายสระนั้น คงยกเลิกไป¹¹⁷ ด้วยสาเหตุความต้องการแรงงานที่กล่าวมาข้างต้น และเพื่อป้องกันการการขายตัวเป็นทาสเพื่อหนีจากการเกณฑ์แรงงานไพร่

ทาสประเภทอื่นๆนั้น สันนิษฐานว่าคงมีไม่มากนัก เนื่องจากแตกกระจายไปครั้งกรุงศรีอยุธยาแตก

แรงงานจีน

ชาวจีนเป็นแรงงานสำคัญที่มีบทบาทในทางเศรษฐกิจมาตั้งแต่สมัยอยุธยา และเมื่อถึงสมัยธนบุรี ชาวจีนได้กลายเป็นแรงงานที่แทรกซึมอยู่ในกลไกการฟื้นฟูอาณาจักรและเศรษฐกิจอย่างเห็นได้ชัด ในสมัยธนบุรีเป็นสมัยที่มีชาวจีนอพยพเข้ามาตั้งรกรากอยู่มากมาย John Crawford ได้อธิบายถึงชาวจีนที่เข้ามาอยู่ในสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินว่า

“ด้วยการที่พระองค์สนับสนุนคนจีนเป็นพิเศษ เท่ากับชักชวนให้พวกนี้เข้ามาอาศัยอยู่ในสยามและตั้งหลักแหล่งอยู่ได้เป็นจำนวนมากเช่นนี้ การยินยอมพลเมืองชาวจีนเป็นกรณีพิเศษ ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงด้านวัตถุที่เกิดขึ้นในราชอาณาจักรมานานนับศตวรรษแล้ว แต่ครั้งนี้เกือบจะเป็นการเปลี่ยนแปลงที่ยิ่งใหญ่ที่สุด”¹¹⁸

มีข้อสันนิษฐานมากมายเกี่ยวกับการอพยพเข้ามาตั้งรกรากของชาวจีนในช่วงธนบุรี ส่วนหนึ่งมีสาเหตุมาจากเหตุการณ์ภายในของจีน ชาวจีนจำนวนมากอพยพมาเนื่องจาก

¹¹⁷ วุฒิชัย มูลศิลป์, “จากไพร่ฟ้าสู่ประชาชน.” *วารสารประวัติศาสตร์มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ* : 11.

¹¹⁸ John Crawford, *The Crawford Papers: a collection of official records relation to the mission of Dr.Crawford sent to Siam by the government of India in the year 1821* (Bangkok: National Library, 1915), p.103.

ความอดอยากในประเทศ จึงต้องเดินทางออกมาหาที่ทำกิน อีกส่วนหนึ่งต้องการหนีการปกครองของราชวงศ์แมนจู อีกสาเหตุมาจากเหตุการณ์ในหมู่เกาะฟิลิปปินส์ พ.ศ.2318 ชาวจีนที่ไม่ยอมเข้ารีตจำนวนมากได้ถูกส่งเนรเทศออกมา¹¹⁹ จึงต้องอพยพเข้ามาหาที่ทำกินแห่งใหม่ แต่เหตุผลหนึ่งที่เชื่อได้ว่าเป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้ชาวจีนอพยพเข้ามา คือความเป็นลูกครึ่งไทย - จีน ของสมเด็จพระเจ้าตากสิน ซึ่งได้ดึงดูดให้ชาวจีนแต่จิวเข้ามาตั้งรกรากในธนบุรี วิลเลียม จี สกินเนอร์ได้สรุปถึงสาเหตุนี้ว่า

“เป็นธรรมดาอยู่เองที่พระเจ้าตากสินจะต้องสนับสนุนชาวจีนแต่จิว ที่พูดภาษาเดียวกับพระองค์เป็นพิเศษ ในรัชสมัยของพระองค์ จีนแต่จิว เรียกกันว่า จีนหลวง ไม่ต้องสงสัยเลยว่านโยบายของสมเด็จพระเจ้าตากสินดึงดูดชาวจีนแต่จิวจำนวนมากให้เข้าสู่กรุงเทพฯ ซึ่งมีมากที่สุดปัจจุบัน”¹²⁰

ในสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสิน ชาวจีนจำนวนมากได้อพยพเข้าทั้งในกรุงธนบุรีและตามหัวเมืองต่างๆ เมื่อพิจารณาถึงชาวจีนอพยพพร้อมกับชาวจีนซึ่งอยู่มาแต่เดิมทั้งในอยุธยาและตามหัวเมืองต่างๆเช่น หัวเมืองตะวันออก เมืองสงขลา เชื่อได้ว่าต้องมีชาวจีนเหล่านี้ต้องเป็นแรงงานที่มีบทบาทในการพัฒนากรุงธนบุรี ในงานหลายๆ ชิ้นมักให้ความสำคัญกับพ่อค้าจีน หรือชาวจีนที่เน้นในบทบาทเกี่ยวข้องกับการค้าเป็นหลักเป็นหลัก (ในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้จะกล่าวถึงในบทที่ 6 เรื่องการค้าในสมัยธนบุรี) แต่แท้ที่จริงชาวจีนยังมีบทบาทในฐานะแรงงานรับจ้าง

ในเอกสารชั้นต้นของกรุงธนบุรี มักจะกล่าวถึงทหารของสมเด็จพระเจ้าตากสินว่าทหารไทยจีน แสดงให้เห็นว่าจำนวนทหารจีนภายในกองทัพต้องมีจำนวนมาก ประกอบกับขุนนางระดับสูงในสมัยธนบุรีหลายคนเป็นชาวจีน ทำให้ชาวจีนในกองทัพที่ขึ้นกับขุนนางชาวจีนมี

¹¹⁹ วัลย์วิภา บุรุษรัตนพันธ์ และสุภางค์ จันทวานิช, “ชาวจีนแต่จิวในสภาพสังคมไทยสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ตอนต้น,” ใน ชาวจีนแต่จิวในประเทศไทยและในภูมิภาคอื่นๆ เล่มที่ ๑ ฉบับที่หนึ่ง ทำเรื่องจากหลิน(2310 – 2393), สุภางค์ จันทวานิช,บรรณาธิการ(กรุงเทพฯ: สถาบันเอเชียศึกษา, 2534.), หน้า 99.

¹²⁰ วิลเลียม สกินเนอร์, สังคมจีนในประเทศไทย : ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์, แปลโดยพรณี ฉัตรพลรักษ์ และคณะ, ชาญวิทย์ เกษตรศิริ,บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2529), หน้า 19.

ปริมาณมากขึ้นไปด้วย นอกจากจะไปสงครามยังมีชาวจีนอีกส่วนหนึ่งที่รับจ้างเป็นทหาร ทหารเหล่านี้เป็นทหารรับจ้าง ซึ่งรัฐต้องจ่ายเงินเพื่อจ้างให้ไปในกองทัพเนื่องมาจากชาวจีนไม่ได้ผูกติดกับระบบไพร่ แต่อยู่ในฐานะลูกจ้างของรัฐ ชาวจีนจะได้รับค่าจ้างในการทำงานด้วย แรงงานจีนเหล่านี้ไม่ต้องเข้าเดือน ทำงานให้รัฐ เสียเพียงค่าผูกปี ในเวลา 3 ปีต่อครั้ง งานรับจ้างของชาวจีน นอกจากการเป็นทหารในกองทัพแล้ว ยังเป็นการรับจ้างทำงานต่างๆ ในกรุงธนบุรี งานรับจ้างที่สำคัญของแรงงานชาวจีนซึ่งได้มีบันทึกไว้คือ การรับจ้างขุดทองและเงินตามวัดและเจดีย์ต่างๆ

ในวันทีกของบาทหลวงฝรั่งเศส จดหมายของมองซีเออร์คอร์ (Monsieur Corre) มีไปถึงมองซีเออร์เลอพิศกาล เดอมาลากา (the Fiscal of Malacca) เล่าถึงการหารายได้ของธนบุรีโดยแรงงานชาวจีนในการรับจ้างขุดทองและสมบัติว่า

“เมื่อปีก่อนและในปีนี้ พวกจีนและไทยไม่ได้หากินอย่างอื่น นอกจากเที่ยวทำลายพระพุทธรูปและพระเจดีย์ พวกจีนได้ทำให้เงินทองในเมืองทองไหลไปเทมา และการที่สยามกลับมาตั้งตัวได้เร็วเช่นนี้ก็เพราะความหมั่นเพียรของพวกจีน เพราะฉะนั้นการที่ได้มีการค้าขายกันในทุกวันนี้ ก็เป็นด้วยพวกจีนได้ไปเที่ยวขุดเงินทองที่ฝังไว้ตามดินและบรรจุไว้ในพระเจดีย์นั่นเอง”¹²¹

นอกเหนือจากการขุดทอง แรงงานจีนเหล่านี้ยังรับจ้างรัฐในการทำงานอย่างอื่นตามความสามารถและความชำนาญเฉพาะทางของชาวจีนกลุ่มต่างๆ โดยมากมักเป็นการสร้างสิ่งก่อสร้างต่างๆ แรงงานจีนซึ่งเป็นช่างฝีมือได้ถูกว่าจ้างให้สร้างเมืองธนบุรีโดยอาศัยความชำนาญในแบบจีน¹²² แรงงานจีนมีความสำคัญโดยเฉพาะการทดแทนแรงงานหลัก เพราะในสมัยธนบุรีเป็นช่วงเวลาไพร่ส่วนมากอาจถูกเกณฑ์ไปทัพ สงครามที่มีตลอดรัชสมัยเปิดโอกาสให้แรงงานจีนได้เข้ามาทำหน้าที่ต่างๆ ในการพัฒนาตามการขยายตัวกรุงธนบุรี

¹²¹ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 39 (จดหมายเหตุของพวกคณะบาทหลวงฝรั่งเศสซึ่งเข้ามาครั้งกรุงศรีอยุธยาตอนแผ่นดินพระเจ้าเอกทัศกับครั้งกรุงธนบุรีและครั้งรัตนโกสินทร์ตอนต้น), หน้า 93.

¹²² Sarasin Viraphol, “Sino-Siamese Trade 1652 – 1853.” (Doctoral dissertation Harvard University, 1977), p.171.

จากการเป็นลูกจ้างของรัฐ ในบางครั้งก็ทำให้แรงงานชาวจีนเหล่านี้สามารถไต่เต้าขึ้นมาเป็นขุนนางได้ โดยอาศัยช่องว่างซึ่งทางราชการขาดแคลนผู้ชำนาญการ¹²³ เช่น ชาวจีนที่มีความรู้ชำนาญในการทำการค้าและการเดินเรือ ทำงานเป็นลูกจ้างในสังกัดกรมท่า หากมีโอกาสก็จะได้เข้ารับราชการเป็นขุนนาง

จะเห็นได้ว่าแรงงานจีนในฐานะลูกจ้างของรัฐมีลักษณะของงานที่ต่างกับงานของแรงงานไพร่อย่างเห็นได้ชัด เพราะไม่มีภาระผูกพันในการเข้าเดือน ในขณะที่ไพร่ไม่ได้ค่าตอบแทนและมีภาระในการเข้าเดือน แรงงานจีนได้ค่าตอบแทนในการรับจ้างทำงาน ความชำนาญเฉพาะทางเปิดโอกาสให้ได้งานมากขึ้น นอกเหนือจากการไม่ผูกติดกับระบบไพร่ ชาวจีนยังมีอิสระในการเดินทางไปทั่วราชอาณาจักรโดยไม่จำเป็นต้องขออนุญาต รวมทั้งมีอิสระในการนับถือศาสนา ไพร่และชาวจีนจึงมีชีวิตที่แตกต่างกันมาก อย่างไรก็ตามปัจจัยที่สำคัญที่สุดคือ การไม่ผูกติดกับระบบไพร่ที่ส่งผลให้แรงงานจีนมีบทบาทอยู่ในการพัฒนาเศรษฐกิจของธนบุรี อย่างไรก็ตามบทบาทที่สำคัญที่สุดของชาวจีนในสมัยธนบุรีคือบทบาททางการค้า เพราะถึงแม้ว่าชาวจีนจะเป็นกลไกที่สำคัญในทางเศรษฐกิจมาตั้งแต่ในสมัยอยุธยา แต่อาจกล่าวได้ว่า ไม่มีสมัยใดเลยที่คนจีนจะกุมการค้าและเศรษฐกิจของอาณาจักรมากเท่ากับในสมัยธนบุรี ซึ่งจะกล่าวโดยละเอียดต่อไปในบทของการค้า

2) การออกกฎหมายควบคุมระบบไพร่

ปัญหาในการควบคุมกำลังคนในสมัยธนบุรีนั้น เป็นปัญหาใหญ่ที่สมเด็จพระเจ้าตากสินต้องพยายามแก้ไขมาตลอดรัชสมัย เช่นเดียวกับปัญหาความอดอยาก นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้สรุปลักษณะการเมืองในสมัยกรุงธนบุรีว่ามีความแตกต่างจากสมัยอื่นอย่างเห็นได้ชัด เพราะชุมนุมต่างๆหลายชุมนุมยังมีอำนาจภายในของตนเอง แม้จะขึ้นกับสมเด็จพระเจ้าตากสิน แต่ก็ยังมีอำนาจเหนือไพร่ของตนเอง โดยรัฐไม่สามารถเข้าไปแทรกแซงได้* อย่างไรก็ตามสมเด็จพระเจ้าตากสินได้ทรงพยายามอย่างเต็มที่ ในการจัดระเบียบการปกครอง และควบคุมไพร่พลซึ่งเป็นทั้ง

¹²³ อติสร หมวกพิมาย, "กรมท่ากับระบบเศรษฐกิจไทย : วิเคราะห์ระบบเศรษฐกิจไทยสมัยกรุงธนบุรีถึงสนธิสัญญาเบาริง พ.ศ.2310 -2398," หน้า 37-38.

* รายละเอียดใน นิธิ เอียวศรีวงศ์ การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี

ฐานอำนาจและฐานทางเศรษฐกิจ โดยพระองค์ได้สร้าง "ระบบไพร่" ในแบบที่มีลักษณะเฉพาะขึ้นมาใหม่

ระบบไพร่ในสมัยธนบุรีนั้น คาดว่าริ่ฟื้นมาจากสมัยอยุธยา โดยนำมาใช้ตั้งแต่ต้นรัชกาล เพื่อควบคุมกำลังคน และระบบบริหารราชการ โดยมีการเพิ่มกฎที่เข้มงวดขึ้น เพื่อให้การควบคุมกำลังคนเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ โดยใน พ.ศ.2316 สมเด็จพระเจ้าตากสินได้

“ทรงพระกรุณาให้สักท่งมือหมายหมู่ไพร่หลวง และเลกสักัดพัน กับท่งเลกหัวเมือง ส่งสารบัญญัติทะเบียนนางว่าเย็นกรมพระสุรัสวดีท่งสิ้น ให้รู้จำนวนไพร่พลไว้จะได้ใช้ราชการแผ่นดินและการทัพศึกต่างๆ”¹²⁴

การสักเลกได้ออกใช้เป็นกฎหมายในปีถัดมา โดยระบุว่าให้สักชื่อเมืองกับมูลนายไว้ที่ข้อมือไพร่¹²⁵ ต่างจากสมัยอยุธยาที่สักเป็นรูปสัญลักษณ์ต่างๆ ที่บริเวณคอ ขา หน้า แขนง¹²⁶ ดังนั้นตั้งแต่ปี พ.ศ. 2316 เป็นต้นมาการติดตามตัวไพร่จะสะดวกกว่าเดิม เพราะมีชื่อเมืองและมูลนายอยู่ที่ข้อมือไพร่แล้ว นอกจากนั้นในมาตราเดียวกันได้กำหนดบทลงโทษผู้ปลอมแปลงเหล็กสักหรือเหล็กสักของหลวงไว้ถึงขั้นประหารชีวิต โดยระบุว่า

“ กฎให้แก่เจ้าพญาแลพญาพระหลวงเจ้าราชินิกุล ขุนหมื่นพันทนายฝ่ายทหารพลเรือน มหาเดกขอเฝ้าชาวที่เข้าเจ้าต่างกรมฝ่ายหน้าฝ่ายใน แลผู้รักษาเมืองผู้รั้งกรมการ ให้ประกาศป่าวร้องแก่ไพร่ฟ้าประชากอแลข้าทหารท่งปวงจงท่ว ด้วยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมหากรุณาดำรัสเหนือเกล้าฯ สั่งว่า ให้คักนามเมืองแลชื่อมุนนายลงไว้ในข้อมือไพร่ฟ้าประชากอทแก้้วทหารท่งปวงดั่งนี้ เพื่อจะให้ทำราชการท่วหน้ากันเกลือก

¹²⁴ พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับสมเด็จพระบรมราชาที่ 4, หน้า 49.

¹²⁵ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5, พระราชกำหนดเก่า มาตรา 34, หน้า 95.

¹²⁶ วุฒิชัย มูลศิลป์, “จากไพร่ฟ้าสู่ประชาชน,” วารสารประวัติศาสตร์มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ (2546): 13.

ข้าทูลอองฯ แลผู้รักษาเมืองผู้รั้งกรมการไพร่ฟ้าประชากอรรษา ทหารทั้งปวง ไม่แจ้งในพระราชกำหนดกฎหมายเหนแต่ได้ความ สบาย ทำเหล็กปลอมคักแลชะโมยเหล็กของหลวงไปคักแต่อำ เพอใจ หาผู้ลुकนึ่งมิได้ ต้องด้วยบทพระอายการว่าปลอมพล โทษนั้นถึงตายสิ้นทั้งโคต อย่าให้ข้าทูลอองฯ ฝ่ายทหารฝ่าย ทหารฝ่ายพลเรือน มหาดเล็กชาวที่ ขอเฝ้าเจ้าต่างกรมฝ่ายหน้า ฝ่ายใน แลผู้รักษาเมืองผู้รั้งกรมการไพร่ฟ้าประชากอรรษาทหาร ทำเป็นอันขาดทีเดียว ถ้าผู้ใดมิฟังตีเหล็กคักปลอมแลชะโมยเอา เหล็กของหลวงไปคักหาผู้ลुकนึ่งมิได้ มีโทษจับพิจารณาเป็นสัง ว่าปลอมพลเกียดคร้านราชการแอบแฝงคักขบ้งข้าแผ่นดินไว้ ก็ จะเอาตัวเป็นโทษถึงสิ้นชีวิตรตามบทพระอายการ”¹²⁷

กฎหมายสักเลกนี้สมเด็จพระเจ้าตากสินโปรดให้บังคับใช้ทั่วราชอาณาจักร ทั้งใน กรุงธนบุรี และตามหัวเมืองต่างๆ ในพงศาวดารเมืองพัทลุงได้กล่าวไว้ว่าปีมะเส็งเบญจศก พ.ศ. 2316 โปรดเกล้าฯ ให้ข้าหลวงออกมาเป็นแม่กองสักเลกเมืองพัทลุง ครั้งนี้ให้สักท้อมือ¹²⁸ การออก กฎหมายควบคุมไพร่โดยการสักเลขเมืองและมูลนายที่ข้อมือนี้เป็นได้กลายเป็นพื้นฐานในการ ควบคุมไพร่ต่อมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ อัญชลี สุสายัณห์ กล่าวถึงการออกกฎหมายเกี่ยวกับการ สักเลกไพร่นี้ว่า

“คงจะต้องการแก้ไขปัญหาที่เคยมีมาแต่สมัยอยุธยา คือ เจ้า เมืองและกรมการจะรับผิดชอบการสักเลกโดยใช้ตราหรือเหล็ก สักซึ่งส่งไปจากเมืองหลวง การขอราษฎรบังหลวงอาจเกิดขึ้นได้ ถ้าเจ้าเมืองกับกรมการรู้เห็นเป็นใจด้วย การสักเลกใน พ.ศ. 2316 จึงพยายามแก้ไขข้อบกพร่องดังกล่าว เพื่อจะได้เกณฑ์คน

¹²⁷ วุฒิชัย มูลศิลป์, “จากไพร่ฟ้าสู่ประชาชน,” วารสารประวัติศาสตร์มหาวิทยาลัยศรี นครินทรวิโรฒ (2546) :13.

¹²⁸ ชัยวุฒิ พิชะกุล, ความรู้เรื่องโบราณวิทยาเมืองพัทลุง (กรุงเทพฯ: สำนักงาน คณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงศึกษาธิการ, 2528), หน้า 46.

มาใช้ในราชการทั้งด้านฟื้นฟูบูรณะอาณาจักรและเตรียมทำสงคราม”¹²⁹

อย่างไรก็ตาม การออกกฎหมายการสักเลกไพร่นี้ สะท้อนให้เห็นถึงปัญหาในการควบคุมกำลังคนในสมัยธนบุรี ไพร่ในสมัยธนบุรีเป็นไพร่สมมากกว่าไพร่หลวง สมเด็จพระเจ้าตากสินได้โปรดให้ขุนนางที่ทรงไว้วางพระทัยควบคุมกำลังคนจำนวนมากไว้ทั้งในพระนครและตามหัวเมือง โดยไม่ขึ้นอยู่กับการดำรงตำแหน่งที่สูงตามระบบราชการ กล่าวคือระบบราชการมีความสำคัญน้อยกว่าความสัมพันธ์ส่วนตัวระหว่างพระองค์และขุนนางรวมทั้งความไว้วางพระทัย นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้กล่าวไว้ว่า

“รัฐบาลกลางของพระเจ้ากรุงธนบุรีไม่ได้มีโอกาสเข้าไปจัดตั้งกำลังไพร่ในหัวเมืองโดยตรงได้เลย คงปล่อยให้ไพร่ส่วนใหญ่เป็นไพร่สมในสังกัดดูแลของขุนนางที่ไว้ใจได้เท่านั้น”¹³⁰

วิธีนี้เป็นวิธีที่ต้องอาศัยความจงรักภักดีจากขุนนางอย่างสูง เพราะกำลังคนจำนวนมากอยู่ในมือขุนนาง นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้สรุปถึงการใช่วิธีนี้ว่าเป็นวิธีรับประกันความปลอดภัยของกษัตริย์ได้มากกว่าการปล่อยไพร่ในมือของขุนนางระดับสูงเพียงอย่างเดียว¹³¹ หากพิจารณาว่าขุนนางที่คุมกำลังอยู่นั้นเป็นขุนนางที่ไว้วางพระทัยได้ วิธีนี้ก็นับว่ามีประโยชน์อย่างมาก โดยเฉพาะทำให้ทราบถึงกำลังคนซึ่งอยู่ในมือขุนนางแต่ละคน ซึ่งในเวลาที่เหมาะสมสมเด็จพระเจ้าตากสินต้องการแรงงาน ก็ได้ให้ขุนนางและไพร่สมในสังกัดมาทำงาน เช่นการเกณฑ์ขุนนางทำนาในปี พ.ศ. 2311 และ พ.ศ. 2319¹³² แต่อย่างไรก็ตามปัญหาการกบฏและในปลายรัชสมัยเป็นการแสดง

¹²⁹ อัญชลี สุสายันต์, ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้ง, 2545), หน้า 34.

¹³⁰ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า 343.

¹³¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 341.

¹³² ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65 (พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศและจดหมายเหตุรายวันทัตสมัยกรุงธนบุรี), หน้า 38 และ 110.

ให้เห็นว่าวิธีการนี้ใช้ไม่ได้ผล หากขาดความจงรักภักดีจากขุนนาง และปล่อยให้กำลังคนอยู่ในมือผู้ใดผู้หนึ่งมากเกินไป

เมื่อพิจารณาจากสภาพเศรษฐกิจและสังคมในสมัยธนบุรีแล้ว สันนิษฐานว่า ในช่วงต้นกรุงธนบุรี เป็นช่วงที่เฟื่องตั้งตัว ประชาชนอดอยากและยากจน การซื้อขายในระดับล่างคงมีจำนวนน้อย สมเด็จพระเจ้าตากสินเองก็คงจะทรงใช้ทรัพย์สินที่ได้จากสงครามก่อนการปราบดาภิเษก และทองซึ่งขุดจากวัดและเจดีย์เป็นสื่อกลางในการใช้จ่ายและหมุนเวียนเงินตรา สิ่งที่ใช้ในการแลกเปลี่ยนสินค้าในระดับรัฐคงจะใช้ทองและของมีค่าซึ่งได้มาจากสงครามและการขุดค้นวัดและเจดีย์เก่า ในระดับประชาชนคาดว่าใช้เงินพดด้วงเก่าของอยุธยาในระยะแรก รวมทั้งใช้การแลกเปลี่ยนสินค้ากับสินค้า หลังจากนั้นเมื่อการค้า และอาณาจักรเริ่มเจริญเติบโตขึ้น จึงเริ่มทำตราพดด้วงออกมาและใช้เงินพดด้วงของตนเอง เพื่อให้เพียงพอกับความต้องการทางเศรษฐกิจที่ขยายตัวขึ้นเรื่อยๆ นอกเหนือจากนั้นยังมีการใช้เงินตราของต่างประเทศเพื่อใช้ในการซื้อขายแลกเปลี่ยนด้วย ใน พ.ศ.2317 ซึ่งมีการปลอมตราพดด้วงนั้น จึงสันนิษฐานว่าเป็นการปลอมตราพดด้วงใหม่

แรงงานเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้อาณาจักรสามารถขับเคลื่อนไปได้ โดยเฉพาะอาณาจักรที่สร้างขึ้นใหม่จากการล่มสลายของอาณาจักรเก่า แรงงานในสมัยธนบุรีเป็นแรงงานที่ถูกแบ่งหน้าที่อย่างชัดเจน ในขณะที่แรงงานไพร่ในระบบมีหน้าที่เป็นทหารในยามสงครามและเป็นแรงงานการผลิตในยามสงบ บทบาทของแรงงานเงินกลับโดดเด่นกว่าอย่างเห็นได้ชัด โดยแรงงานเงินจะทำหน้าที่เป็นลูกจ้างของรัฐตามความชำนาญเฉพาะทางรวมทั้งการรับจ้างเป็นทหาร และมีส่วนในการพัฒนาอาณาจักรในด้านต่างๆรวมถึงด้านการค้า ซึ่งทำให้สามารถเลื่อนขั้นขึ้นโดยการเข้ารับราชการ ในขณะที่แรงงานในระบบไพร่ไม่มีโอกาสมากเท่า รวมทั้งไม่ได้รับค่าจ้างเหมือนแรงงานเงิน

ตลอดสมัยธนบุรี สมเด็จพระเจ้าตากสินได้พยายามสร้างรายได้และหาแรงงานมาเป็นกำลังให้อาณาจักรด้วยวิธีต่างๆ วิธีหนึ่งที่ทำให้ได้มาทั้งรายได้และแรงงาน รวมทั้งปัจจัยอื่นๆทางเศรษฐกิจคือการทำสงครามขยายอำนาจไปยังดินแดนต่างๆ ซึ่งจะกล่าวถึงอย่างละเอียดในบทที่ 5 เรื่องสงครามและมิติทางเศรษฐกิจ